

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης»

Ειδίκευση: «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία»

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία: Φύλο, εργασία και συνδικαλισμός στην Ελλάδα του ύστερου 19ου και του 20ού αιώνα: το παράδειγμα των τηλεφωνητριών

Φοιτητής : Ηλίας Κωνσταντινίδης

A.M.1561201901045

Επιβλέπουσα : Δήμητρα Λαμπροπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, ΕΚΠΑ

Μέλη τριμελούς επιτροπής:

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, ΕΚΠΑ

Μαρία Παπαθανασίου Αναπληρώτρια. Καθηγήτρια Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Τμήμα- Ιστορίας και Αρχαιολογίας-Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών ΕΚΠΑ.

Αθήνα, Ιανουάριος 2022

Περιεχόμενα

Πρόλογος	2
Εισαγωγή	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.Οι τηλεπικοινωνίες και η εμφάνιση της γυναικείας εργασίας	11
1.1 Η τηλεγραφία	11
1.2 Η τηλεφωνία	13
1.3 Ο Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος	16
1.3 Οι γυναίκες στην τηλεφωνία	17
1.4 Η συζήτηση στον ημερήσιο τύπο μετά την ψήφιση του Νόμου	24
1.5 Οι πρώτες γυναικείες αντιδράσεις	26
1.6 Οι τηλεφωνήτριες στο στόχαστρο: 1908-1929	30
1.7 Η αυτόματη τηλεφωνία και ένα τέλος που δεν ήρθε.	34
2.Οι συνθήκες και οι χώροι εργασίας των τηλεφωνητριών	39
2.2 Ο ρυθμός της εργασίας	45
2.3 Η τηλεφωνήτρια ως μηχανή	48
2.4.Επιτήρηση και Τιμωρία	52
3.Ο Πανελλήνιος Σύλλογος Τηλεφωνητριών και το πλαίσιο δράσης και διεκδικήσεων του	58
3.1 Η συγκρότηση του Πανελλήνιου Συλλόγου Τηλεφωνητριών.	58
3.2 Η απεργία σταθμός	62
3.3 Οι ανάγκες της εργαζόμενης μητέρας στο επίκεντρο	66
3.4 Η γυάλινη οροφή, η προϊσταμένη και το φύλο	69
4. Επίλογος	76
5.Πηγές -Βιβλιογραφία	81

Πρόλογος

Ο Πρόλογος μάλλον είναι η περισσότερη «ευχάριστη» ενότητα μιας διπλωματικής εργασίας. Στον πρόλογο δεν υφίστανται κανόνες, υποσημειώσεις και παραπομπές. Αν και ο τίτλος πρόλογος υποδηλώνει κάτι που γράφεται πριν τις υπόλοιπες ενότητες, στην πραγματικότητα είναι συνήθως το κομμάτι που ο καθείς και η καθεμία γράφει τελευταίο.

Η διπλωματική εργασία είναι η αποκρυστάλλωση μιας ολόκληρης διαδικασίας, είναι η στιγμή που αποτυπώνεις την γνώση και τις εμπειρίες ολόκληρης της διαδικασίας του μεταπτυχιακού σου προγράμματος. Η παρούσα διπλωματική εργασία δεν γράφτηκε σε ένα ιστορικό πλαίσιο ηρεμίας και σταθερότητας.

Όταν κατάφερα να εισέλθω στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα οι λέξεις πανδημία και καραντίνα ήταν λέξεις που απασχολούσαν κατά βάση τους ιστορικούς της δημόσιας υγείας και τους γιατρούς που είχαν ειδική ενασχόληση με λοιμώδεις ασθένειές. Στην διετία που ακολούθησε οι καραντίνες και η πανδημία έγιναν για όλους μας μια βιωμένη εμπειρία.

Ένα μεγάλο μέρος του μεταπτυχιακού προγράμματος διεξήχθη εξ αποστάσεως. Εντούτοις αυτό δεν εμπόδισε την γνώση ως μια συλλογική διαδικασία να επιβιώσει. Έτσι παρά τους περιορισμούς αυτή η διετία ήταν μια διετία στην οποία δεν πορεύθηκα μόνος μου σε αυτό το ταξίδι της ιστορίας. Η διπλωματική αυτή εργασία είναι μια ατομική υπόθεση η οποία όμως περιλαμβάνει όψεις μιας συλλογικής συζήτησης και δράσης

Υπό αυτό το πρίσμα θα ήθελα να ευχαριστήσω έναν προς έναν και μια προς μία τους συναδέλφους και τις συναδέλφισσες που με συνόδευσαν σε αυτό το «ταξίδι». Οι συζητήσεις μαζί τους ήταν ένα σχολείο για μένα. Σε αυτό τα ταξίδια

λοιπόν έκανα νέους και νέες φίλες, ήρθα σε επαφή-συμφωνία και αντιπαράθεση με νέες ιδέες και οπτικές .

Βλέποντας λοιπόν το παρελθόν από την θέση του σήμερα αισθάνομαι μια ιδιότυπη χαρά για το ότι στην εποχή της ατομικής ευθύνης που περάσαμε και περνάμε η συλλογικότητα στο πλαίσιο του προγράμματος μας δεν έσπασε.

Αλλά δεν είναι μόνο οι συνάδελφοι μικροί και μεγάλοι, μεταπτυχιακοί και υποψήφιοι διδάκτορες που με συνόδευσαν σε αυτή την διαδικασία. Από αυτό το περίεργο «βήμα» θα ήθελα να ευχαριστήσω το σύνολο των καθηγητών του τμήματος. Προσπάθησα από όλους και όλες με τους οποίους συνεργάστηκα να πάρω κάτι. Ειδικές ευχαριστίες ανήκουν και στην επιβλέπουσα αυτής της εργασίας την καθηγήτρια Δήμητρα Λαμπροπούλου , η οποία δέχτηκε να με αναλάβει και να με βοηθήσει σε αυτό το έργο.

Είναι νομίζω προφανές και η μόνη τυπικότητα που συνήθως έχουν οι πρόλογοι ότι δεν μπορούν να μείνουν έξω από τα ευχαριστήρια οι κοντινοί σου άνθρωποι. Αλλά τουλάχιστον όσον αφορά εμένα τα ευχαριστήρια αυτά δεν είναι τυπικά. Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Πατέρα μου, ο οποίος μου κόλλησε το μικρόβιο της Ιστορίας, του είμαι ευγνώμων γι αυτό, γιατί είναι ένα από τα μικρόβια στο οποίο θα ήθελα και στην συνέχεια της ζωής μου να είμαι «θετικός». Έπειτα την μητέρα μου, που χωρίς την οικονομική και κυρίως την ψυχολογική στήριξη τίποτα από αυτά δεν θα είχαν γίνει. Τέλος την Γιαγιά μου και τον Παππού μου, που μπορεί ακόμα να μην έχουν καταλάβει τι είναι ακριβώς αυτό που κάνω αλλά κάθε φορά η υποστήριξη τους προς το πρόσωπο μου έκρυβε μια ανόθευτη αγάπη και ενδιαφέρον που με βοηθούσε να συνεχίζω .

Εισαγωγή

Οι τηλεπικοινωνίες και πιο συγκεκριμένα η τηλεφωνία, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη και στον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους. Η ιστορία των τηλεπικοινωνιών στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, είναι μια ιστορία, η οποία χαρακτηρίζεται από τις συχνές μεταβολές της και όχι από σταθερότητα. Αν κάτι παραμένει κοινό σε ολόκληρη την περίοδο είναι ο παράγων ανθρώπινη εργασία.

Μια σημαντική πλευρά αυτού του παράγοντα αποτελεί και το βασικό ενδιαφέρον της παρούσας μελέτης και συγκεκριμένα η γυναικεία εργασία στην τηλεφωνία. Οι τηλεπικοινωνίες αποτελούν ένα εξέχον παράδειγμα για το πώς οι νέες τεχνολογίες συνέβαλαν από την πλευρά τους στην διαμόρφωση νέων γυναικείων θέσεων εργασίας. Η γυναικεία εργασία στον κλάδο της τηλεφωνίας η οποία εγκαινιάστηκε το 1908¹ λειτούργησε καθοριστικά για την ανάπτυξη του νέου τότε αυτού συστήματος.²

Το φύλο, η εργασία και ο συνδικαλισμός των γυναικών στην τηλεφωνία αποτελούν λοιπόν την βασική θεματική της παρούσας μελέτης. Χωρίς την ανάγνωση

¹ Νόμος 3277/1908 «Περί τηλεφωνητριών», , Φ.Ε.Κ 84 17-4-1908.

² Η τηλεφωνία ως κλάδος εμφανίστηκε στην Ελλάδα το 1892 και μέχρι την είσοδο των γυναικών η εργασία του τηλεφωνητή πραγματοποιείται αποκλειστικά από άνδρες. Νόμος ΒΗΖ' « Περὶ τηλεφωνικής συγκοινωνίας», Φ.Ε.Κ 340 21/9/1892

αυτών των στοιχείων ως ολότητας, οποιαδήποτε προσπάθεια μελέτης της γυναικείας παρουσίας στην τηλεφωνία είναι καταδικασμένη να προβεί σε μερικότητες.

Το φύλο στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης αναγιγνώσκεται ως ένα βασικό μεθοδολογικό εργαλείο προσέγγισης του τρόπου με τον οποίο δομούνται ιστορικά οι κοινωνικές κατηγορίες «γυναίκα» και «άντρας».³ Η χρήση του όρου «φύλο» στην παρούσα μελέτη δεν έχει βιολογική αναφορά, αντίθετα υποδηλώνει πολιτισμικές κατασκευές ή αλλιώς ο όρος «φύλο» χρησιμοποιείται για να δείξει ότι τόσο τα λεγόμενα γυναικεία όσο και τα ανδρικά χαρακτηριστικά και ρόλοι δεν είναι τίποτα άλλο πέρα από κατασκευασμένες από την κοινωνία ιδέες. Το φύλο όμως πέρα από μια κοινωνική κατασκευή αποτελεί και μια κοινωνική σχέση ιεραρχικά δομημένη.⁴

Με βάση αυτή την θεωρητική οπτική επιχειρείται στο πρώτο κεφάλαιο να ανασυσταθεί η διαδικασία θηλυκοποίησης του επαγγέλματος του τηλεφωνητή. Η ένταξη λοιπόν του φύλου στην ιστορία της εργασίας στην τηλεφωνία, μας βοηθά να αντιληφθούμε σε μεγαλύτερο βάθος τις διαφορές που αποδίδονται στην ανδρική και γυναικεία εργασία, και στους μετασχηματισμούς που αυτή υφίσταται με την πάροδο του χρόνου. Υπό αυτή την οπτική θα γίνει προσπάθεια να παρουσιαστεί η διαδικασία μέσω της οποίας η τηλεφωνία έγινε γυναικεία υπόθεση και να αναδειχθεί ο ρόλος που διαδραμάτισαν σε αυτήν την διαδικασία οι διάφορες αντιλήψεις για την θηλυκότητα και την αρρενωπότητα.

³ Το τέλος της δεκαετίας του 70 και κυρίως η δεκαετία του 1980 αποτέλεσε την κατεξοχήν περίοδο προβληματισμού και αμφισβήτησης της μέχρι τότε «υπαρκτής» ιστορίας των γυναικών. Νέοι όροι και αναλυτικά εργαλεία κάνουν την εμφάνιση τους, ενώ το φεμινιστικό κίνημα της εποχής επιδρά πλέον ευρύτερα στις ιστοριογραφικές συζητήσεις. Χαρακτηριστικό έργο το οποίο αναδεικνύει τις διαφορετικές πτυχές της συζήτησης της εποχής και των αναλυτικών εργαλείων αποτελεί η ανθολογία της Ε. Αβδελά και της Α. Ψαρρά με τίτλο Σιωπηρές ιστορίες : γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση. Αβδελά, Ε-Ψαρρά, Α (επιμ). *Σιωπηρές ιστορίες : γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997

⁴ «Από το 1970, η φεμινιστική ιστορία άρχισε να εστιάζει στο φύλο ως τρόπο οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Η χρήση της έννοιας του φύλου τόνιζε τον συσχετικό χαρακτήρα των κατηγοριών του ανδρισμού και της θηλυκότητας. Η εννοιολόγηση του φύλου ως κοινωνικής σχέσης ιεραρχικά δομημένης επέτρεψε προσεγγίσεις με συσχετικούς όρους που αναδείκνυαν τους πολλαπλούς τρόπους έκφρασης της έμφυλης διαφοράς στο χώρο και στο χρόνο, τους διαφορετικούς συμβολισμούς του φύλου, τους έμφυλους ρόλους και το ρόλο του φύλου στην οργάνωση της κοινωνικής δομής». Το παράθεμα στο Ποθητή Χαντζαρούλα «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου» στο Καντσα Βενετία, Μουτάφη Βασιλική, Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (επιμ), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την Ιστορία*, Αλεξάνδρεια, 2011. σελ 146.

Βασικό υλικό για την κατανόηση αυτής της διαδικασίας πέρα από τα θεωρητικά εργαλεία και τις πηγές της εποχής, είναι οι αντίστοιχες εμπειρίες, όπως αυτές έχουν καταγραφεί κυρίως στην ευρωπαϊκή και αμερικάνικη ιστοριογραφία. Στον βαθμό μάλιστα που η ελληνική βιβλιογραφία ελάχιστα έχει ασχοληθεί με την γυναικεία εργασία στην τηλεφωνία, τα έργα αυτά αποκτούν ιδιαίτερη αξία, καθώς είναι μια βάση πάνω στην οποία μπορούμε να παρατηρήσουμε συσχετίσεις και διαφορές.

Επιπρόσθετα παρά την μικρή εγχώρια βιβλιογραφική παραγωγή σχετικά με την ιστορία της γυναικείας εργασίας, οι δουλειές κυρίως της Ε. Αβδελά όσο και άλλων ερευνητών και ερευνητριών αποτελούν μια βάση επίσης ανατροφοδότησης και επικοινωνίας της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας.

Το γεγονός μάλιστα ότι η θηλυκοποίηση της εργασίας του τηλεφωνητή και στα διεθνή παραδείγματα βασίζεται, όπως θα δούμε παρακάτω σε κοινούς μηχανισμούς με την ελληνική περίπτωση παρά την χρονική διαφορά των περιπτώσεων, κάνει ακόμα πιο ουσιαστική την επικοινωνία και την αλληλεπίδραση με αυτού του τύπου την βιβλιογραφική παραγωγή.

Ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας λοιπόν, στο πλαίσιο των τηλεπικοινωνιών βασίστηκε πάνω σε συγκεκριμένες νοηματοδοτήσεις για το τι είναι γυναικείο και το τι είναι ανδρικό στο πλαίσιο μια πατριαρχικής κοινωνίας.

Ωστόσο δεν προσεγγίζουμε την διαδικασία θηλυκοποίησης της τηλεφωνίας ως μια εξωτερική από τις ίδιες τις γυναίκες κίνηση. Γι' αυτό τον λόγο γίνεται προσπάθεια στην εργασία να αναπτυχθεί και ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιες οι γυναίκες διεκδίκησαν την είσοδο τους στις τηλεπικοινωνίες και συγκεκριμένα στην τηλεφωνία.⁵

⁵ Πολλές φορές ακόμα και ρεύματα του ριζοσπαστικού φεμινισμού υποτίμησαν την γυναικεία υποκειμενικότητα. Το γεγονός αυτό το αποτυπώνει με εξαιρετικό τρόπο η Σάλι Αλεξάντερ:

Η προϊστορία της εισόδου των γυναικών στην τηλεφωνία, η βιβλιογραφία, η οποία σχετίζεται με αυτή, και η ευρύτερη συζήτηση γύρω από το φύλο αποτελούν το αναγκαίο υπόστρωμα για τα επόμενα δύο κεφάλαια της εργασίας.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται αυτό που περιληπτικά ονομάζουμε συνθήκες εργασίας. Οι συνθήκες εργασίας χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Ο πρώτος αφορά το φυσικό περιβάλλον εργασίας, δηλαδή τους χώρους μες στους οποίους διεξαγόταν εκ μέρους των τηλεφωνητριών η τηλεφωνική επικοινωνία. Ο δεύτερος αφορά το περιεχόμενο της εργασίας, πιο συγκεκριμένα το επίπεδο της έντασης της εργασίας, την μορφή ελέγχου και τέλος την σχέση των τηλεφωνητριών με τις μηχανές διαμέσου των οποίων διεξήγαγαν την εργασία τους.

Το χρονικό πλαίσιο μελέτης των συνθηκών εργασίας των τηλεφωνητριών και της δράσης του σωματείου τους, είναι το χρονικό πλαίσιο του μεταπολεμικού κόσμου. Η δεκαετία πριν τον πόλεμο τόσο για την Ελλάδα όσο και διεθνώς, αποτέλεσε μια δεκαετία περιορισμών για την γυναικεία εργασία και προσπαθειών αυτή να μειωθεί. Η τάση αυτή αλλάζει κατά την διάρκεια του πολέμου, οπότε ο περιορισμός των διαθέσιμων ανδρικών εργατικών χεριών αναγκάζει το κράτος και την εργοδοσία να καταφύγουν ξανά στα γυναικεία χέρια. Το πλαίσιο μετά τον πόλεμο φαίνεται να είναι τελείως διαφορετικό, από το πλαίσιο πριν. Παρά την επίδραση που είχαν τόσο οι νόμοι για την γυναικεία εργασία όσο και οι κοινωνικές αντιλήψεις γύρω από αυτή, οι γυναίκες συνεχίζουν να εργάζονται μαζικά, ενώ συγκεκριμένοι κλάδοι

«Η ειρωνεία είναι ότι ο ριζοσπαστικός φεμινισμός εξοβελίζει από την ιστορία την υποκειμενικότητα των γυναικών και την ενεργό συμμετοχή τους, όπως και οποιοσδήποτε μαρξισμός. Τα κορίτσια γίνονται γυναίκες εξαιτίας των όσων τους επιβάλλουν και τους εξαναγκάζουν να κάνουν οι ανδροκρατούμενοι θεσμοί. Η ιστορία δεν είναι παρά μια παρατεταμένη πένθιμη καμπάνα στον επικήδειο της ανεξάρτητης δράσης και συνειδησης των γυναικών. Υπήρχαν μάγισσες -αλλά οι άντρες τις σκότωσαν οι γυναίκες ήσαν αισθησιακές, ερωτικές και τολμηρές-αλλά οι άντρες τις εκμεταλλεύτηκαν και τις κακοποίησαν, οι γυναίκες αγαπιόντουσαν μεταξύ τους, αλλά οι άντρες τους απαγόρευσαν να μιλούν γι αυτή την αγάπη οι γυναίκες ήσαν σύζυγοι και μητέρες, αλλά μόνον επειδή οι άντρες επιθυμούσαν κάτι τέτοιο, οι γυναίκες εργάζονται, αλλά οι άντρες οικειοποιήθηκαν τις τεχνικές δεξιότητες τους, κτλ, κτλ. Ναι οι άντρες είναι υπόλογοι για πολλά αλλά ο φθόνος, οι φόβοι και οι επιθυμίες του ενός φύλου δεν μπορούν να αποτελούν τον μοναδικό καθοριστικό παράγοντα στην ιστορία» Σάλι Αλεξάντερ, «Γυναίκες τάξη και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830 και 1840. Ορισμένες σκέψεις για την συγγραφή μια φεμινιστικής ιστορίας,» στο Αβδελά, Ε-Ψαρρά.Α (επιμ). Σιωπηρές ιστορίες : γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 238

όπως οι τηλεφωνήτριες τις οποίες μελετάμε εδώ συνεχίζουν να παραμένουν μια κατεξοχήν γυναικεία υπόθεση.⁶

Μελετώντας τις πρωτογενείς πηγές και κυρίως τις περιγραφές των ίδιων των τηλεφωνητριών, όπως αυτές αποτυπώνονται στην εφημερίδα του Πανελληνίου-Συλλόγου-Τηλεφωνητριών-ΟΤΕ, και στο αρχείο του συλλόγου, θα υποστηρίξω ότι ο τρόπος με τον οποίο εργάζονταν οι τηλεφωνήτριες δεν διέφερε ουσιαστικά από μια βιομηχανικού (φορντικού) τύπου εργασία.

Η ενότητα για τους χώρους εργασίας των τηλεφωνητριών ξεκινάει από την παραδοχή ότι τόσο η διάταξη ενός χώρου εργασίας, όσο και οι βοηθητικοί χώροι εντός ενός οργανισμού, μπορούν να μας δώσουν σαφείς ενδείξεις και για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί εντός του το σύστημα εξουσίας.⁷ Με βάση αυτή την παραδοχή οι χώροι εργασίας δεν αντιμετωπίζονται ως ουδέτερες κατασκευές αλλά ως κομμάτι του συστήματος μέσω του οποίου εδραιώνεται και επεκτείνεται η έμφυλη και ταξική ιεραρχία.⁸

Το έμφυλο σώμα των τηλεφωνητριών αποτελεί επίσης ένα βασικό ενδιαφέρον της μελέτης. Για να το εξετάσουμε θα εστιάσουμε κυρίως στην μελέτη του σώματος

⁶ Kessler-Harris, Alice. *Women Have Always Worked: A Concise History*. Second edition. ed. University of Illinois Press, 2018.σελ.147-175

⁷

Ιδιαίτερα χρήσιμο βιβλιογραφικά έργο για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο εδραιώνεται η πειθαρχία στον χώρο αποτελεί το βιβλίο του Μισέλ Φουκώ "Επιτήρηση και τιμωρία η γέννηση της φυλακής", αν και το έργο θεωρητικά αφορά την οργάνωση των φυλακών, τα συμπεράσματα της μελέτης του στοχαστή μπορούν να έχουν ευρύτερες χρήσεις. Εξάλλου αυτό είναι μια παρατήρηση και του ίδιου του συγγραφέα: «*Τό Πανοπτικόν είναι πολυσήμαντο στις εφαρμογές του: χρησιμεύει για να σωφρονίζει τους φυλακισμένους, αλλά και να περιθάλλει τους αρρώστους, να διδάσκει τους μαθητές, να φυλάγει τούς τρελούς, να επιτηρεί τούς εργάτες, να αναγκάζει τούς επαίτες και τους φυγόπονους να εργάζονται. Είναι ένα είδος εγκατάστασης των σωμάτων στον χώρο, κατανομής των ατόμων το ένα σέ σχέση με το άλλο, Ιεραρχικής οργάνωσης, διευθέτησης των κέντρων και αγωγών εξουσίας, καθορισμού των οργάνων της και των τρόπων παρέμβασης της - που όλα τους μπορούν να εφαρμοστούν στα νοσοκομεία, στα εργαστήρια, στα σχολεία, στις φυλακές» Foucault michel. *Επιτήρηση και τιμωρία η γέννηση της φυλακής*, Έκδοση Ράππα, 2004, μετάφραση Καίτη Χατζηδήμου- Ιουλιέττα Ράλλη, σελ. 271-272*

⁸ Η τεχνολογία στην παρούσα μελέτη μελετάται υπό την οπτική της τάξης και του φύλου. Δεν θεωρείται ως κάτι ουδέτερο, αλλά ως μια διαδικασία που όπως και το φύλο είναι κοινωνικά κατασκευασμένη. Ενδεικτικά βλέπε, Ρεντέτζη Μαρία (επιμ) *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2012. και την εισαγωγή από τό Αραποστάθης Στάθης, Παπανελοπούλου Φαίδρα Τύμπας Τέλης (επιμ) *Τεχνολογία και κοινωνία στην Ελλάδα : μελέτες από την ιστορία της τεχνολογίας και τις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας*, Εκδοτική Αθηνών, 2015

σε σχέση με τις μηχανές. Φαίνεται ότι οι τηλεφωνήτριες αποκτούν μια ιδιαίτερη σχέση με τις μηχανές της εργασίας τους. Μια σχέση που πολλές φορές κάνει δυσδιάκριτο τον διαχωρισμό των τηλεφωνητριών από αυτές.

Το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με την συλλογική δράση των τηλεφωνητριών όπως αυτή οργανώνεται μετά το 1964 και την ίδρυση του Πανελληνίου-Συλλόγου-Τηλεφωνητριών-ΟΤΕ. Η συλλογική αυτή δράση δεν μελετάται με όρους χρονικής συνέχειας, αλλά γίνεται προσπάθεια να αποτυπωθούν αρχικά οι συνθήκες οι οποίες επέτρεψαν την αυτόνομη συνδικαλιστική οργάνωση των τηλεφωνητριών και έπειτα το γενικό διεκδικητικό πλαίσιο του συλλόγου, όπως αυτό διαμορφώθηκε με την πάροδο του χρόνου.

Μέσα από το αρχείο του συλλόγου τηλεφωνητριών αλλά κυρίως μέσω της εφημερίδας του, πληροφορούμαστε για ένα πλήθος δράσεων, κινητοποιήσεων, απεργιών. Παρά ταύτα στην παρούσα εργασία δεν δίνεται βάρος στην καταγραφή συγκεκριμένων διαμαρτυριών ή απεργιών αλλά στην ανάδειξη του ευρύτερου πλαισίου ιδεολογικής και συνδικαλιστικής πάλης του σωματείου. Εξαίρεση αποτελεί μια ενότητα, η οποία έχει ως κέντρο της μια συγκεκριμένη απεργία. Η εξαίρεση αυτή είναι αποτέλεσμα της σημασίας της συγκεκριμένης απεργίας στην εδραίωση του σωματείου όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στην συγκεκριμένη ενότητα.

Το σωματείο λοιπόν φαίνεται να διαμόρφωνε μια ευρεία γκάμα διεκδικήσεων που αφορούσαν από αμιγώς κλαδικά ζητήματα που σχετίζονταν με την εξέλιξη του κλάδου μέχρι ευρύτερες θεματικές. Για παράδειγμα τα ευρύτερα ζητήματα των γυναικών αποτελούσαν μια από τις μόνιμες διεκδικήσεις του σωματείου. Μάλιστα μέσω της ανάδειξης αυτών των ζητημάτων το σωματείο συγκροτούσε συμμαχίες και με τις υπόλοιπες γυναίκες που εργάζονταν στον Ο.Τ.Ε σε άλλες ειδικότητες.

Στο τρίτο κεφαλαίο θα προσπαθήσουμε τέλος να αναδείξουμε τους παράγοντες που επέδρασαν στην διαμόρφωση αυτών των διεκδικήσεων και το πώς το φύλο έπαιξε ρόλο σε αυτή την διαδικασία.

Τέλος όσον αφορά το πρωτογενές υλικό της εργασίας, αυτό κυρίως προέρχεται μέσα από το αρχείο του Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών το οποίο

είναι προσβάσιμο τόσο ηλεκτρονικά όσο και δια ζώσης στα Α.Σ.Κ.Ι και την εφημερίδα του συλλόγου η οποία βρίσκεται στην Βιβλιοθήκη Θεμάτων Ισότητας και Φύλου .Όσον αφορά το αρχείο περιλαμβάνει υλικό που χρονικά αφορά την περίοδο 1964-1967. Το υλικό αποτελείται κυρίως από ανακοινώσεις, εκδόσεις του συλλόγου, απολογισμούς του διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου και ορισμένες γραπτές σημειώσεις μελών του

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.Οι τηλεπικοινωνίες και η εμφάνιση της γυναικείας εργασίας

1.1Η τηλεγραφία

Το πρώτο βήμα για την τηλεγραφία στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε στις 11 Μαρτίου του 1859 όταν και ψηφίστηκε οριστικά μια σύμβαση που είχε συναφθεί τον Οκτώβριο του προηγούμενου έτους ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και την εταιρεία Νουβαλ.⁹ Η σύμβαση προέβλεπε την κατάδυση υποβρυχίων καλωδίων μεταξύ του Πειραιά και της Σύρου.

Λίγες μέρες μετά την επικύρωση της σύμβασης ακολούθησε ο πρώτος νόμος περί τηλεγραφικής υπηρεσίας που όριζε ορισμένα ζητήματα σχετικά με την λειτουργία της υπηρεσίας.¹⁰ Αυτόν τον νόμο ακολούθησε στις 18 Δεκεμβρίου του 1861 ο νόμος ΨΗ' ο οποίος προέβλεπε την θέσπιση τηλεγραφικού μονοπωλίου για το κράτος και προέβλεπε ποινές ώστε να προστατευτούν τα δίκτυα που επεκτείνονταν σε ολόκληρη την επικράτεια.

Το μονοπώλιο, όπως και τα ήδη υπάρχοντα δίκτυα δεν επιβίωσαν για πολύ. Οι πρώτες αυτές εγκαταστάσεις, που εν τω μεταξύ είχαν απλωθεί και στην Πελοπόννησο, σύντομα τέθηκαν εκτός λειτουργίας. Έτσι τον Φεβρουάριο του 1867 κυρώθηκε η σύμβαση ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και την εταιρία Ράλλη-Binney, με την οποία παραχωρήθηκε για 40 χρόνια στην εταιρεία το αποκλειστικό δικαίωμα της εγκατάστασης και χρήσης των υποβρυχίων τηλεγραφικών γραμμών ανάμεσα στα νησιά και την ενδοχώρα.¹¹

⁹ Νόμος ΦΘ' «Περί αγοράς και εγκαταστάσεως υποβρυχίου ηλεκτρικού καλωδίου από Πειραιώς εις Σύρον» Φ.Ε.Κ 10, 20/3/1859

¹⁰ Νόμος ΦΙΔ' «Περί τηλεγραφικής υπηρεσίας», *Εφημερίς της κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Φ.Ε.Κ 12, 30/3/1859.

¹¹ Δημήτρης Σκανδάρας, *Ιστορική εξέλιξη των τηλεπικοινωνιών στην χώρα μας, 130 χρόνια 1859-1989*. ΕΥΡΩΤΥΠ, Αθήνα 1991 σελ. 54-55, το σύνολο του νόμου στο Νόμος ΡΙΠΗ' «Περί παραχωρήσεως αποκλειστικού δικαιώματος προς σύστασιν υποβρυχίων τηλεγραφικών γραμμών εν Ελλάδι», Φ.Ε.Κ 15, 11/3/1867

Το 1872 η εταιρεία Ράλλη-Binney εκχώρησε τα δικαιώματα της και μεταβίβασε τις υποχρεώσεις της στην αγγλική εταιρεία Levant Submarine Telegraph Company¹². Λίγα χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1878, η εταιρεία αυτή συγχωνεύθηκε με την Eastern Telegraph, τη μεγαλύτερη τηλεγραφική εταιρεία της εποχής.¹³

Το 1887 ο τηλεγράφος ενοποιήθηκε με τα ταχυδρομεία και συγκροτήθηκε η διεύθυνση ταχυδρομείων και τηλεγραφείων του Υπουργείου Εσωτερικών. Η διεύθυνση αυτή θα αποτελούσε πρόδρομο της γενικής διεύθυνσης των «Ταχυδρομείων, Τηλεγραφημάτων και Τηλεφωνίας» (στο εξής Τ.Τ.Τ), η οποία και διαμορφώνεται το 1895.¹⁴

Ο τηλεγράφος αποτελούσε λοιπόν την μια πλευρά των τηλεπικοινωνιών της εποχής. Λειτουργήσε αρχικά υπό το κρατικό μονοπώλιο, γρήγορα όμως το κράτος παραχώρησε πλευρές αυτού στον ιδιωτικό τομέα. Το προσωπικό που εργαζόταν στα τηλεγραφεία ήταν στο σύνολο του άνδρες, ενώ το 1882 ιδρύθηκε σχολή τηλεγραφητών.

Το 1897 η Eastern Telegraph μετονομάστηκε σε Cables and Wireless καθώς είχε ενσωματώσει στα τηλεγραφικά της δίκτυα και τους ασυρμάτους που είχαν ανακαλυφθεί από τον Μαρκόνι¹⁵.

Μέχρι και την Γερμανική Κατοχή, δεν υπήρξαν σημαντικές αλλαγές ως προς την ιδιοκτησία των δικτύων και την χρήση τους. Η αγγλική εταιρεία χειρίστηκε με μονοπωλιακό τρόπο τις τηλεγραφικές και ασύρματες εγκαταστάσεις. Το δημόσιο από την άλλη και η γενική υπηρεσία των Τ.Τ.Τ είχε υπό τον έλεγχο της κυρίως τις άγονες γραμμές. Μόνη εξαίρεση αποτέλεσε η κεντρική γραμμή ανάμεσα στην Πάτρα-Αθήνα και Θεσσαλονίκη η οποία και αναπτύχθηκε μετά τους βαλκανικούς πολέμους το 1912.¹⁶

¹²Στο ίδιο σελ 54-55

¹³Φώντας Λάδης (επιμ), *Από τις φρικτωρίες στις δορυφορικές επικοινωνίες, ΟΤΕ, μισός αιώνας Ιστορία*, Έ Μνήμες Αθήνα 1999, σελ. 49.

¹⁴ Η γενική διεύθυνση των Τ.Τ.Τ συγκροτείται όταν η Γενική διεύθυνση των Τ.Τ (Ταχυδρομεία, Τηλεγραφεία) συμπεριλαμβάνει και την νεοσύστατη από το 1892 τηλεφωνική υπηρεσία.

¹⁵Γιώργος Πορετσάνος, *Ιστορία της επικοινωνίας . Συνδυασμένη με την πολύπλευρη ιστορία μας*. Αθήνα 1980, σελ.280.

¹⁶Στο ίδιο σελ. 280.

Με αυτούς τους όρους λειτούργησε ο τηλεγράφος μέχρι και την ενσωμάτωση του στον Ο.Τ.Ε το 1949.

1.2 Η τηλεφωνία

Από το 1885 επιφανείς επιχειρηματίες άρχισαν να ζητούν από το ελληνικό κράτος να τους παραχωρήσει το δικαίωμα με δικά τους έξοδα, να εγκαταστήσουν τηλεφωνικές γραμμές, ώστε να μπορούν κυρίως να ενώνουν τηλεφωνικά την κατοικία τους και την επιχείρησή τους.

Σε αυτό το πλαίσιο τον Αύγουστο του 1885 εκδόθηκε βασιλικό διάταγμα με το οποίο έγινε δεκτή η κατασκευή και συντήρηση με ιδιωτικά κεφάλαια, τηλεφωνικής συγκοινωνίας ανάμεσα στην εμπορική εταιρεία Ζακύνθου Βαρφ και Σια, με τα γραφεία και τις αποθήκες της και την εξοχική κατοικία του Βαρφ.¹⁷

Την περίπτωση του Βαρφ ακολούθησαν και άλλες παρόμοιες, γεγονός που οδήγησε το 1892 στην ψήφιση του νόμου «περί τηλεφωνικής συγκοινωνίας».¹⁸ Ο νόμος καθιέρωνε το κρατικό μονοπώλιο επί της τηλεφωνίας και το τηλεφωνικό απόρρητο.

Όσον αφορά την στελέχωση των τηλεφωνικών κέντρων το άρθρο 5 του νόμου όριζε, ότι την τηλεφωνική υπηρεσία θα την στελεχώσουν αποσπασμένοι εκ της τηλεγραφικής υπηρεσίας υπάλληλοι. Ο νόμος προσδιόριζε επίσης τις τιμές των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων και διάφορα ζητήματα που σχετίζονταν με πλευρές της τηλεφωνικής συγκοινωνίας.

Το 1894 πραγματοποιήθηκε η πρώτη εγκατάσταση δυο μεταλλακτών τοπικής συστοιχίας, ο ένας στον Πειραιά με χωρητικότητα 30 συνδρομητών και ο άλλος στο Κεντρικό Τηλεγραφείο της Αθήνας με αντίστοιχη χωρητικότητα.¹⁹ Το 1897

¹⁷ Δημήτρης Σκανδάρας, *Ιστορική εξέλιξη των τηλεπικοινωνιών στην χώρα μας 130 χρόνια 1859-1989*, ΕΥΡΩΤΥΠ. 1991, σελ. 70.

¹⁸ Νόμος ΒΗΖ' «Περί τηλεφωνικής συγκοινωνίας». *Εφημερίς της κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Φ.Ε.Κ 340 21/9/1892.

¹⁹ Δημήτρης Σκανδάρας, *Ιστορική εξέλιξη των τηλεπικοινωνιών στην χώρα μας 130 χρόνια 1859-1989*, ΕΥΡΩΤΥΠ. 1991, σελ. 71

εγκαταστάθηκε μεταλλάκτης και στο Φάληρο, ενώ ως το 1902 η συνολική χωρητικότητα των υπαρχουσών τηλεφωνικών δομών επαρκούσε για να καλύψει 400 παροχές.²⁰

Τα πράγματα δεν βελτιώθηκαν αισθητά τα επόμενα χρόνια. Παρά το γεγονός ότι η προβληματική κατάσταση της τηλεφωνικής συγκοινωνίας τονιζόταν στον τύπο της εποχής τα προβλήματά της δεν λύνονταν.

Σοβαρή προσπάθεια για την αναδιοργάνωση της υπηρεσίας και την επιστημονική οργάνωση και ανάπτυξη της έγινε το 1920 υπό τον Γ. Σαρόπουλο, καθηγητή του Ε.Μ.Π. Ο Σαρόπουλος πρότεινε την προμήθεια νέου μεταλλάκτη κεντρικής συστοιχίας 10.000 παροχών. Παράλληλα υποστήριξε την ανάγκη να ανοικοδομηθεί το τηλεφωνικό κέντρο των Αθηνών.

Τελικά καμιά από τις δύο προτάσεις δεν προχώρησε. Έτσι μέχρι και το τέλος του 1922 το σύνολο των συνδρομητών είχε μετά βίας φτάσει τους 2.000.²¹ Παρά τον μικρό μάλιστα αριθμό των συνδρομητών η ποιότητα της παρεχόμενης υπηρεσίας ήταν και αυτή σε άθλια κατάσταση, με αποτέλεσμα την μόνιμη παρουσία στον δημόσιο λόγο όπως αυτός κυρίως εκφραζόταν από τις εφημερίδες, μιας έντονης κριτικής στην τηλεφωνική συγκοινωνία και στις γυναίκες οι οποίες από το 1908 είχαν αναλάβει την εργασία της τηλεφωνήτριας.²²

Τον Μάιο του 1926 το ελληνικό δημόσιο υπέγραψε σύμβαση με την Βελγική εταιρία Adwerp Telephone. Η σύμβαση προέβλεπε την παραχώρηση του αποκλειστικού προνομίου στην κατασκευή, συντήρηση και εκμετάλλευση της πλειονότητας των τηλεφωνικών κέντρων και δικτύων της χώρας. Η σύμβαση μάλιστα είχε διάρκεια 50 έτη, και αφορούσε και κάθε διάδοχο της παρούσας εταιρείας.²³

Η σύμβαση επίσης προέβλεπε ειδικές φορολογικές και άλλες απαλλαγές για την εταιρεία. Η ομοσπονδία των εργαζομένων στα Τ.Τ.Τ αντέδρασε και ζήτησε να μην εφαρμοστεί. Η ομοσπονδία των εργαζομένων υποστήριξε ότι η λύση στα

²⁰Στο ίδιο σελ. 71

²¹Γιώργος Πορετσάνος, *Ιστορία της επικοινωνίας. Συνδυασμένη με την πολύπλευρη ιστορία μας*. Αθήνα 1980, σελ. 281

²²Νόμος 3277/1908, «Περί τηλεφωνητριών», Φ.Ε.Κ 84, 17-4-1908.

²³ Νομοθετικό διάταγμα « Περὶ κατασκευῆς, συντηρήσεως καὶ εκμεταλλεύσεως των Τηλεφώνων του Ελληνικού Κράτους.», Φ.Ε.Κ 149, 12/5/1926

προβλήματα των τηλεπικοινωνιών ήταν η αυτονόμηση των Τ.Τ.Τ και όχι το ξεπούλημα τους. Η πρόταση αυτή τελικά δεν έγινε δεκτή και η εκχώρηση της αστικής τηλεφωνίας προχώρησε.²⁴ Άμεσα έγινε φανερό ότι η αναφορά στην σύμβαση που κατοχύρωνε την ισχύ της και για τον κάθε διάδοχο της εταιρείας, δεν ήταν τυχαία.

Πίσω από την Adwerp βρισκόταν η επίσης βελγική Ericsson, η οποία ανέλαβε το τηλεφωνικό προνόμιο για οκταετή εκμετάλλευση. Η έλλειψη όμως κεφαλαίων, τα οποία ήταν αναγκαία για την επέκταση και την λειτουργία του δικτύου, οδήγησε λίγα χρόνια αργότερα σε μια ακόμα «μεταβίβαση» του τηλεφωνικού προνομίου.

Συγκεκριμένα με τον νόμο 4547 του 1930 παραχωρήθηκε το τηλεφωνικό προνόμιο στην SIEMENS & HALSKE. Ο σκοπός της σύμβασης σύμφωνα με τον νόμο ήταν η ίδρυση στην Ελλάδα αστικών και προαστιακών τηλεφωνικών δικτύων νεότερης γενιάς, δηλαδή δικτύων ημιαυτόματων και αυτόματων τα οποία μπορούσαν να λειτουργήσουν χωρίς την διαμεσολάβηση της εργασίας της τηλεφωνήτριας.²⁵ Η διάρκεια του προνομίου προσδιορίστηκε στα 38 έτη. Το κράτος υποχρεωνόταν να μη παραχωρήσει σε καμιά άλλη εταιρεία το δικαίωμα κατασκευής, συντήρησης ή εκμετάλλευσης τηλεφωνικού δικτύου εντός των αστικών και προαστιακών δικτύων της αναδόχου εταιρείας, όσο η σύμβαση ήταν εν ενεργεία.

Η εταιρεία υποχρεώθηκε εντός χρονικού διαστήματος 2 μηνών από την στιγμή έγκρισής των μελετών να κατασκευάσει 3.600 αυτόματες τηλεφωνικές συνδέσεις στην Αττική. Τέλος το προσωπικό που θα προσλάμβανε η εταιρεία έπρεπε να προέρχεται από το κατώτερο προσωπικό των Τ.Τ.Τ. Επιπλέον, προβλεπόταν ότι εντός σύντομου χρονικού διαστήματος ο ανάδοχος ήταν υποχρεωμένος να συστήσει ανώνυμη εταιρία, η οποία θα αναλάμβανε την διαχείριση των τηλεφωνικών κέντρων.

Τελικά στις 8 Αυγούστου 1931 η Siemens & Halske εκχώρησε τα δικαιώματά της και ιδρύθηκε η Ανώνυμος Ελληνική Τηλεφωνική Εταιρία (Α.Ε.Τ.Ε)²⁶. Η Α.Ε.Τ.Ε ανέλαβε το σύνολο της αυτόματης τηλεφωνίας στο εσωτερικό της χώρας, η Eastern Telegraph την ενσύρματη και ασύρματη τηλεγραφία με το εξωτερικό, ενώ το κράτος

²⁴ Γιώργος Πορετσάνος, *Ιστορία της επικοινωνίας. Συνδυασμένη με την πολύπλευρη ιστορία μας*. Αθήνα 1980, σελ. 282.

²⁵ Νόμος 4547 «Περί κυρώσεως συμβάσεως εκχωρήσεως προνομίων κατασκευής και εκμεταλλεύσεως της τηλεφωνικής συγκοινωνίας», Φ.Ε.Κ 134. 30/4/1930..

²⁶ Στο ίδιο

πέρα από τα ταχυδρομεία συνέχιζε να έχει υπό τον έλεγχο του την χειροκίνητη, υπεραστική-διεθνή τηλεφωνία και την τηλεφωνία των μικρών πόλεων, όπως και τα τηλεγραφήματα εσωτερικού.

Το 1940 οι συνδρομητές τηλεφώνου είχαν πλέον φτάσει τους 45.000, τα αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα ήταν 42, ενώ υπήρχαν και 5.500 κοινοτικά τηλεφωνεία.²⁷ Ο πόλεμος, η κατοχή και η αντίσταση θα δημιουργούσαν βέβαια τεράστιες ζημιές στα δίκτυα της χώρας.

Στις 12 Οκτωβρίου του 1944 μαζί με τα γερμανικά στρατεύματα αποχώρησαν και οι διευθυντές της Α.Ε.Τ.Ε -SIEMENS καθώς η εταιρεία ήταν γερμανική. Τελικά, το 1946 η πλειοψηφία των μετοχών της Α.Ε.Τ.Ε πέρασε στο δημόσιο.²⁸

1.3 Ο Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος

Την 1η Σεπτεμβρίου του 1949 δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως το νομοθετικό διάταγμα υπ' αριθμόν 1049, το οποίο αφορούσε την οργάνωση των τηλεπικοινωνιών της χώρας.²⁹ Το νομοθετικό διάταγμα αποτύπωνε μια σημαντική απόφαση για το μέλλον των τηλεπικοινωνιών της χώρας, την ίδρυση του Ο.Τ.Ε.

Ο Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος (Ο.Τ.Ε), σύμφωνα με το άρθρο 2 του διατάγματος αποτελούσε μια ανώνυμη εταιρία με διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια υπό την επίβλεψη όμως του κράτους.

Ο Ο.Τ.Ε ανέλαβε το σύνολο των τηλεπικοινωνιακών δικτύων της χώρας με εξαίρεση την τηλεγραφία, που βρισκόταν ακόμα σε προνομιακό καθεστώς υπό την Cable and Wireless.³⁰ Για τα τηλεφωνικά δίκτυα τα οποία βρίσκονταν μέχρι εκείνη την στιγμή υπό την Α.Ε.Τ.Ε προβλεπόταν η αποζημίωση των μετόχων, ενώ σε

²⁷Φώντας Λάδης (επιμ), *Από τις φρυκτωρίες στις δορυφορικές επικοινωνίες, ΟΤΕ, μισός αιώνας Ιστορία*, Μνήμες Αθήνα 1999, σελ. 51

²⁸Στο ίδιο.

²⁹Νομοθετικό διάταγμα 1049 «Περί οργανώσεως των τηλεπικοινωνιών της Ελλάδος», Φ.Ε.Κ 195, 1/9/1949

³⁰Στον νόμο και στο άρθρο 3, ήδη από το 1949 γίνεται ρητή αναφορά στο γεγονός ότι μόλις λήξει το προνομιακό συμβόλαιο της εταιρίας (το 1956) το κράτος θα κινηθεί να αποκτήσει το σύνολο του ενεργητικού της. Νομοθετικό διάταγμα 1049 «Περί οργανώσεως των τηλεπικοινωνιών της Ελλάδος», Φ.Ε.Κ 195, 1/9/1949

περίπτωση που το κράτος και οι μέτοχοι δεν καταφέρναν να έρθουν σε συμφωνία θα μεσολαβούσε διαιτησία ανάμεσά τους για να οριστεί το ύψος της αποζημίωσης.

Το προσωπικό του Ο.Τ.Ε προήλθε από τις καταργημένες υπηρεσίες των Τ.Τ.Τ και της Α.Ε.Τ.Ε. Τα υπόλοιπα άρθρα ρύθμιζαν ζητήματα που σχετιζόνταν με τα προνόμια και τις ατέλειες του οργανισμού, τον υπαλληλικό κανονισμό του, την σύνθεση του διοικητικού του συμβουλίου και ζητήματα που αφορούσαν γενικά την πρακτική οργάνωσή του. Τελικά στις 10 Νοεμβρίου 1949 ξεκίνησε επίσημα η λειτουργία του οργανισμού. Μια λειτουργία που έμελλε να αποτελέσει σημείο αναφοράς στην ιστορία των τηλεπικοινωνιών μέχρι και τις μέρες μας.

Η πορεία των τηλεπικοινωνιών στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από πλήθος μεταβάσεων και αλλαγών. Υπάρχουν βέβαια και κάποια στοιχεία που παραμένουν κοινά στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας των τηλεπικοινωνιών της χώρας. Ένα από αυτά είναι ο παράγοντας της ανθρώπινης εργασίας. Η ιστορία των τηλεπικοινωνιών δεν είναι μόνο μια ιστορία κρατικών και ιδιωτικών συμφωνιών, ούτε μόνο μια ιστορία απρόσωπης τεχνολογικής εξέλιξης αλλά είναι πολύ περισσότερο και μια ιστορία της ανθρώπινης εργασίας εντός τους. Μια τέτοια πλευρά επιχειρώ να μελετήσω στα επόμενα κεφάλαια, και συγκεκριμένα την γυναικεία εργασία στον κλάδο της τηλεφωνίας.

1.3 Οι γυναίκες στην τηλεφωνία

Η είσοδος των γυναικών στις τηλεφωνικές υπηρεσίες γίνεται πραγματικότητα τον Απρίλιο του 1908. Πριν φτάσουμε όμως στο γεγονός αυτό, υπάρχει μια εκτενής περίοδος όπου το ζήτημα εμφανίζεται στο δημόσιο λόγο, τόσο από την πλευρά του κράτους όσο και από γυναικείες συσσωματώσεις. Ο νόμος του 1908 ήταν το αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας ιδεολογικών-πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων.

Η πρώτη αναφορά στην ανάγκη οι γυναίκες να στελεχώσουν το δημόσιο τομέα και συγκεκριμένα τον κλάδο των τηλεπικοινωνιών, απαντάται το 1888 στο

γυναικείο έντυπο *Εφημερίς των Κυριών*. Αφορμή στάθηκε μία πρόταση του Νεοκλή Καζάζη, που βρισκόταν τότε στην θέση του διευθυντή των ταχυδρομείων και των τηλεγράφων. Ο Καζάζης φαίνεται να πρότεινε στον Πρωθυπουργό την εισαγωγή νόμου ώστε να επιτραπεί η κατάταξη των γυναικών στην τηλεγραφική υπηρεσία.

Ο τρόπος με τον οποίο δομούνται εκ μέρους της *Εφημερίδας των Κυριών* η υποστήριξη της πρότασής του έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Συγκεκριμένα, έγραφε η Καλλιρρόη Παρρέν:

« Διατί ό,τι γίνεται από τόσων ετών εις άπασας τα πεπολιτισμένας του κόσμου χώρας να μη γίνη και παρ' ημίν. Διατί τόσοι άνδρες στιβαροί και ρωμαλέοι να καταδικάζονται εις τον εκνευρισμένον εκείνον βίον της δια του άκρου δακτύλου ωθήσεως μικράς μηχανής όταν η χώρα ημών πάσχει από φοβεράν λειψανδρίαν, βιομηχάνων, γεωργών, οινοποιών»

Τα επιχειρήματα, όπως φαίνεται, επικεντρώνονταν στα στοιχεία τα οποία έκαναν την εργασία μη κατάλληλη για τους άνδρες. Τα στοιχεία με βάση τα οποία η εργασία μπορούσε να πραγματοποιηθεί καλύτερα από τις γυναίκες, φαίνεται να αναπτύσσονται μόνο έμμεσα.

Δεν συγκροτείται ακόμα μια επιχειρηματολογία που να προέβαλε άμεσα τις δεξιότητες των γυναικών οι οποίες θα τις καθιστούσαν «κατάλληλες» για την εργασία. Στον αντίποδα αυτού προβαλλόταν ότι τα «φυσικά» χαρακτηριστικά των ανδρών (ρωμαλεότητα, μυϊκή δύναμη) δε συνάδουν με μια εργασία που απαιτούσε επαναλαμβανόμενες και εξ αυτού εκνευριστικές κινήσεις.

Επιπλέον, η αναφορά στον υπόλοιπο κόσμο, σε συνδυασμό με τον προσδιορισμό «πεπολιτισμένο», φαίνεται να εντασσόταν σε μια στρατηγική εκ μέρους του γυναικείου κινήματος, η οποία προσπαθούσε να εισάγει την εργασία των γυναικών στο πολιτικό πλαίσιο της συζήτησης γύρω από την πρόοδο και την «ανόρθωση».

Η πρώτη αυτή προσπάθεια τελικά δεν ευδοκίμησε, καθώς ο Καζάζης έμεινε απλώς σε λεκτικές υποσχέσεις χωρίς να πραγματοποιήσει κανένα διάβημα προς την κυβέρνηση, ενώ ούτε κάποιο σχετικό νομοσχέδιο κατατέθηκε στην Βουλή.³¹

Το ζήτημα της εισόδου των γυναικών στα ταχυδρομεία και τα τηλεγραφεία επέστρεψε τον Απρίλιο του 1900. Καθώς μερικά χρόνια νωρίτερα είχε ιδρυθεί η τηλεφωνική υπηρεσία, πλέον τέθηκε και το ζήτημα της εισόδου των γυναικών στην τηλεφωνία.

Η επανεμφάνιση του ζητήματος στον δημόσιο λόγο ήρθε ως αποτέλεσμα της πρότασης του βουλευτή Κ. Ποταμιάνου για την είσοδο των γυναικών στα τηλεγραφεία και στα ταχυδρομεία. Σε αντίθεση με το 1888, πλέον η συζήτηση δεν γινόταν επί προθέσεως, αλλά επί πραγματικής πρότασης νόμου. Η απάντηση βέβαια εκ μέρους της πλειοψηφίας των βουλευτών σε σχέση με την πρόταση του Ποταμιάνου, όπως μας ενημερώνει η *Εφημερίς των Κυριών*, ήταν ότι «τα ήθη μας δεν το επιτρέπουν».³²

Για πρώτη φορά, ωστόσο, και σε αντίθεση με το 1888, τέθηκε εκ μέρους της *Εφημερίδας των Κυριών* η αναγκαιότητα της γυναικείας εργασίας στον κλάδο με πιο επιθετικό και διεκδικητικό τρόπο. Αν το 1888 οι γυναίκες μπορούσαν να εργαστούν στα τηλεγραφεία και τα ταχυδρομεία, αυτό συνέβαινε γιατί αυτού του τύπου η εργασία δεν συμβάδιζε με τα «φυσικά» χαρακτηριστικά των ανδρών. Το 1900 η οπτική αυτή μετασχηματίστηκε αποκτώντας πιο ριζοσπαστικά στοιχεία.

«Ημείς εκφράζομεν βεβαίως προς τον Κ. Ποταμιάνον την ευγνωμοσύνην του φύλου μας η οποία όμως θα ήτο μεγαλητέρα και δικαιότερα, εάν ο κ. Βουλευτής επρότεινε την καινοτομίαν του όχι δι' οικονομίαν του προϋπολογισμού αλλά διότι συνησθάνετο το καθήκον και την υποχρέωσιν να συνετελέση οπώς τόσαι γυναικείαι χείρες ζητούσαι εργασίαν χρησιμοποιηθούν και τόσαι ατυχείς κυρίαί καταητισμέναι πολύ καλλιτέρον από τους άνδρας υπαλλήλους εύρουν έντιμον πόρον ζωής εις τον κλάδον τούτον, εις τον οποίον από δεκάδων ετών έχουν εισαχθή οι γυναίκες όλων των

³¹ Παρρέν, «Αι Ελληνίδες εν τοις τηλεγραφείοις και ταχυδρομείοις», *Εφημερίς των Κυριών*, 30-6-1891, αριθ 219.

³² Κ. Παρρέν, «Το γυναικείον ζήτημα εις την Ελληνικήν Βουλήν», *Εφημερίς των Κυριών*, 9-4-1900, αριθ 615.

άλλων κρατών του κόσμου μη εξαιρουμένων ούτε των Ρουμανίδων ούτε των Βουλγαρίδων».³³

Στο παραπάνω απόσπασμα εντοπίζουμε κάποιες διαφοροποιήσεις σε σχέση με το 1888 αλλά και κάποιες αξιόλογες συνέχειες. Πρώτη φορά παρουσιάζεται το επιχείρημα ότι αρκετές γυναίκες ήταν πιο καταρτισμένες και πιο ικανές από άνδρες υπαλλήλους. Σε αντίθεση λοιπόν με το άρθρο στην *Εφημερίδα των Κυριών* του 1888 -του οποίου η επιχειρηματολογία βασιζόταν στο γιατί τα ανδρικά χαρακτηριστικά δεν ταιριάζουν με την εργασία στον κλάδο των τηλεπικοινωνιών- πλέον γινόταν ένα πρώτο βήμα να συγκροτηθεί μια επιχειρηματολογία η οποία θα τόνιζε τα γυναικεία χαρακτηριστικά που καθιστούσαν την εργασία στις τηλεπικοινωνίες γυναικεία υπόθεση.

Ενδιαφέρον παράλληλα παρουσιάζει και η προσπάθεια να συνδεθεί ξανά η εργασία των γυναικών στον κλάδο με έννοιες όπως η καινοτομία ή η πρόοδος όσο και η επαναφορά της σύγκρισης με τις υπόλοιπες χώρες.

Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί και κάτι ακόμα. Το 1897, τρία χρόνια πριν την νέα πρόταση για την είσοδο των γυναικών στις τηλεπικοινωνίες και την υπεράσπιση της εκ μέρους της *Εφημερίδας των Κυριών* είχε προηγηθεί ο λεγόμενος «ατυχής» Ελληνοτουρκικός πόλεμος. Η σύντομη αυτή σύρραξη αποτέλεσε σημαντική στιγμή για την εμφάνιση των γυναικών στον δημόσιο χώρο και λόγο. Η Καλλιρρόη Παρρέν και ο κύκλος της *Εφημερίδας των Κυριών* παρεμβαίνουν ενεργά στην πολεμική αυτή διαδικασία, μέσω της δημιουργίας γυναικείων ομάδων, οι οποίες λειτούργησαν ενισχυτικά προς τα στρατεύματα.³⁴

Μέσω αυτών των δράσεων οι γυναίκες κέρδισαν έδαφος στον δημόσιο χώρο και άρθρωσαν δημόσιο λόγο.

Αρκετά χρόνια μετά τις πρώτες αυτές παρεμβάσεις το ζήτημα της εισόδου των γυναικών στην τηλεφωνία τέθηκε τελικά προς συζήτηση στο Ελληνικό Κοινοβούλιο την 21η Μαρτίου του 1908.

³³ Στο ίδιο

³⁴ Efi Avdela & Angelika Psarra 'Engendering 'Greekness': Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece, *Mediterranean Historical Review*, 20:1,2005, σελ.. 67-79,

Στην συζήτηση που πραγματοποιήθηκε μετά από την κατάθεση του νόμου από τον υπουργό εσωτερικών της κυβέρνησης Θεοτόκη Ν. Καλογερόπουλο, πλήθος διαφωνιών εκφράζονται εντός του κοινοβουλίου. Οι διαφωνίες αποτυπώνουν τις διαφορετικές απόψεις για τον ρόλο των γυναικών και την σχέση τους με την εργασία. Χαρακτηριστικά, ο Καραϊσκάκης εκτιμά ότι ο νόμος θα παραγκωνίσει τους άνδρες από την εργασία, ενώ αναρωτιέται για το κατά πόσο είναι έτοιμη η κοινωνία ώστε να πραγματοποιήσει την χειραφέτηση των νεανίδων.³⁵

Στο ίδιο κλίμα κινείται και ο Δ. Ράλλης προσθέτοντας ότι μπορεί να υπάρξει πρόβλημα με την ύπαρξη «πληθώρας θηλυκών θεσιθήρων».³⁶

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κατανόηση της αντίληψης της αντιπολίτευσης για τον νόμο έχει η τοποθέτηση του βουλευτή Βουδούρη. Ο Βουδούρης εκτιμά ότι ο συγχρωτισμός ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες θα δημιουργήσει σκάνδαλα. Το υποστηρίζει αυτό μάλιστα, λέγοντας ότι αποτελεί ένα προσωπικό βίωμα και ότι είναι γνωστή η επίδραση του «ωραίου φύλου» στον άνδρα. Το ουσιώδες δεν είναι όμως η αναπαραγωγή αυτών των σκανδαλοθηρικών ιδεών, αλλά η αποτύπωση εκ μέρους του μιας βασικής ιδεολογικής αντίληψης για τον ρόλο της γυναίκας. Συγκεκριμένα σύμφωνα με την εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ* ο Βουδούρης υποστηρίζει ότι : *«αι νέαι γενόμεναι υπάλληλοι του τηλεφώνου θα μειώσουν το γόητρο της ιδέας της οικογένειας εν Ελλάδι οπού τα καινά δαιμόνια δεν πρέπει επ' ουδένα λόγου να εισαχθούν»*.³⁷

Αντίστοιχες αντιλήψεις εκφράζονται και από άλλους βουλευτές της αντιπολίτευσης, ενώ ο Καλογερόπουλος υπερασπίζεται το νομοσχέδιο τονίζοντας ότι οι γυναίκες που θα προσληφθούν θα εργάζονται σε αποκλειστικά γυναικείους χώρους. Υπενθύμισε επίσης στο σώμα, ότι η συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση δεν δημιούργησε αντίστοιχα προβλήματα.³⁸

Το νομοσχέδιο τελικά ψηφίζεται, παρά τις διαφωνίες εκ μέρους της αντιπολίτευσης. Η τελική μορφή του νόμου εκδίδεται στις 17 Απριλίου του 1908 στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.³⁹ Ο νόμος ρυθμίζει την είσοδο των γυναικών στην

³⁵ «Αι τηλεφωνήτριαι και η ηθική» *ΣΚΡΙΠ*, 21-3-1908, σελ 2

³⁶ Στο *ίδιο*

³⁷ Στο *ίδιο*

³⁸ Στο *ίδιο*, σελ.3

³⁹Νόμος 3277/1908, «Περί τηλεφωνητριών»,Φ.Ε.Κ 84, 17-4-1908.

τηλεφωνία διαμορφώνοντας εμπόδια και προϋποθέσεις. Στο πρώτο και δεύτερο άρθρο παρουσιάζονται τα προσόντα τα οποία είναι αναγκαία ώστε να μπορεί μια γυναίκα να ενταχθεί στην υπηρεσία.

Τα προσόντα δεν σχετίζονται μόνο με την φύση της εργασίας αλλά αποτυπώνουν και ευρύτερες ιδεολογικές αντιλήψεις της εποχής. Για παράδειγμα, τις θέσεις των τηλεφωνητριών μπορούν να στελεχώσουν μόνο νεανίδες και χήρες άνευ τέκνων.⁴⁰ Από την πρώτη αυτή προϋπόθεση γίνεται αντιληπτό ότι τα εμπόδια που χαρακτηρίζουν την γυναικεία εργασία δεν θα ξεπεραστούν τόσο εύκολα. Οι ιδεολογικές αντιλήψεις για τον ρόλο της γυναίκας, η οποία ταυτίζεται κατά κύριο λόγο με την οικία και την μητρότητα φαίνεται να επιδρούν με ουσιαστικό τρόπο και στον νέο αυτό νόμο.

Το άρθρο 2 περιγράφει τα υπόλοιπα αναγκαία προσόντα. Οι υποψήφιες πρέπει να είναι από 21 έως 35 ετών, να είναι σωματικά αρτιμελείς και αποδεδειγμένα με ένορκη βεβαίωση ωτολόγου να κατέχουν «*εξαιρετική ακοή και εύηχον φωνήν*».⁴¹ Τέλος, αναγκαία είναι η κατοχή πτυχίου δασκάλας.

Τα υπόλοιπα άρθρα καθορίζουν τον μισθό, τις δυνατότητες ανέλιξης και τους λόγους απόλυσης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εντοπίζεται στο ότι ανάμεσα στις καταστάσεις που μπορούν να οδηγήσουν σε απόλυση μιας τηλεφωνήτριας, συμπεριλαμβάνεται και η τέλεση γάμου, επιβεβαιώνοντας την εκτίμηση ότι ο βασικός ρόλος της γυναίκας με βάση την αντίληψη της εποχής παραμένει η δημιουργία της οικογένειας και η τεκνοποίηση.⁴²

Οι προϋποθέσεις που ορίζει ο νόμος για την γυναικεία εργασία στον κλάδο της τηλεφωνίας φαίνεται ότι ήταν επηρεασμένες από τις χώρες όπου οι γυναίκες είχαν ήδη ενταχθεί στην τηλεφωνία. Άλλωστε, είναι γνωστό από την διεθνή βιβλιογραφία

⁴⁰ Στο ίδιο

⁴¹ Στο ίδιο

⁴² Ενδεικτικά για το πώς διαμορφώθηκε ιστορικά η αντίληψη αυτή στον Ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό Έφη Αβδελά «Φυσικός προορισμός, κοινωνική εργασία και ο ρόλος του κράτους: μία πρόταση για την εργασία των γυναικών το 1940», Επιστημονικό Συμπόσιο, *Η Ελλάδα του '40*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1993, σελ. 125-152.

και Έφη Αβδελά «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Αθήνα : Βιβλιόραμα, 1999 - 2009, Τ. Β1, σ. 337-359.

ότι υπάρχει μια σχετική ομοιότητα στα βασικά χαρακτηριστικά που οριοθετούν την ένταξη των γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες μεταξύ της Ελλάδας και των άλλων δυτικών χωρών.⁴³

Από τα τέλη του 19ου αιώνα κιόλας, η εργασία των γυναικών στην τηλεφωνία ήταν γεγονός με ιδιαίτερη δυναμική στις ΗΠΑ, την Γαλλία και τον Καναδά.⁴⁴ Έτσι, παρότι δεν έχουμε κάποια άμεση αναφορά από τον Έλληνα νομοθέτη σε αντίστοιχους νόμους ή κανόνες από το εξωτερικό, υπάρχει εμφανής επιρροή. Επιπλέον, παρατηρούμε την ύπαρξη αρκετών κοινών σημείων, τα οποία δείχνουν σε πρώτο επίπεδο την γνώση και σε δεύτερο επίπεδο την επιρροή από αντίστοιχες νομοθετικές πρακτικές στο εξωτερικό. Μάλιστα, φαίνεται ότι η επιρροή αυτή υπήρχε ήδη από τις πρώτες κιόλας προσπάθειες και συζητήσεις σχετικά με την εισαγωγή των γυναικών στον κλάδο της τηλεφωνίας.

Χαρακτηριστικά, για την υποστήριξη αυτής της εκτίμησης παρατίθεται το παρακάτω απόσπασμα από την *Εφημερίδα των Κυριών* του 1891: «Ο νύν διευθυντής των ταχυδρομείων και των τηλεγράφων κ. Ι. Γεωργαντάς, ο τόσον επαξίως αντιπροσωπεύσας τον Ελληνισμόν εις το εν Βερολίνω συγκληθέν διεθνές συνέδριον των Ταχυδρομείων και Τηλεγράφων, ο τόσα σοφά και ωφέλιμα πράγματα αναγόμενα εις τον κλάδον του ιδών και μελετήσας κατά την εν Ευρώπη διαμονήν του, απεφάσισεν ως πληροφορούμεθα, να υποδείξη εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν, ότι η εισαγωγή της γυναικός και παρ' ημίν εν τη τηλεγραφική και ταχυδρομική υπηρεσία όχι μόνον είναι αναγκαία και ωφέλιμος αλλά επιβάλλεται και υπό του απλού φιλανθρωπίας αισθήματος, ως μέλλουσα να εξασφαλίση τον άρτον εις τόσας απόρους νεανίδας».⁴⁵

⁴³ Ε.Αβδελά *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού, καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδεία της εμπορικής τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1990 σελ. 259-260 ,

⁴⁴ Αναλυτικά για τις περιπτώσεις των ΗΠΑ., Kenneth Lipartito . “When Women Were Switches: Technology, Work, and Gender in the Telephone Industry, 1890-1920.” *The American Historical Review* 99, no. 4 (1994):σελ 1074–1111. Για τον Καναδά Martin, Michèle. “Feminisation of the Labour

Process in the Communication Industry: The Case of the Telephone Operators, 1876-1904.” *Labour / Le Travail*, vol. 22, [Canadian Committee on Labour History, Athabasca University Press], 1988 σελ., 139–162. Για την ΓαλλίαL. Frader(1999). From Muscles to Nerves: Gender, “Race” and the Body at Work in France 1919–1939. *International Review of Social History*, 44 σελ.. 123-147.

⁴⁵ Κ. Παρρέν, «Αι Ελληνίδες εν τοις τηλεγραφείοις και ταχυδρομείοις», *Εφημερίς των Κυριών*, 30-6-1891, αριθ 219

Ήδη από το 1891, λοιπόν, οι τεχνοκράτες της ελληνικής πολιτείας έρχονται σε επαφή με την διεθνή σκηνή και επηρεάζονται από τον τρόπο που πραγματοποιείται ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας στον κλάδο των τηλεπικοινωνιών στο εξωτερικό. Αυτή η σχέση αποτυπώνεται και στον νόμο του 1908.

Υπάρχουν, προφανώς, και μη κοινά σημεία που σχετίζονται με τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των κοινωνιών, αλλά αυτό που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως γενική κατεύθυνση φαίνεται να είναι κοινή. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ, οι υποψήφιοι για την θέση της τηλεφωνήτριας έπρεπε να έχουν τουλάχιστον αποφοιτήσει από σχολείο μέσης εκπαίδευσης.⁴⁶ Στις ΗΠΑ όπως και στην Ελλάδα οι υποψήφιοι για την θέση έπρεπε να είναι νεαρές και ανύπαντρες, ενώ στην Γαλλία επιτρεπόταν μεν ο γάμος αλλά μόνο μετά από γραπτή αίτηση προς τη διοίκηση, η οποία θα περιείχε στοιχεία για το πρόσωπο με το οποίο σκόπευε η αιτούσα τηλεφωνήτρια να παντρευτεί.⁴⁷

Το ηλικιακό όριο, ο έλεγχος της υγείας, του σώματος, της φωνής και της ακοής για τις υποψήφιοις τηλεφωνήτριες και τα εμπόδια στον γάμο χαρακτηρίζουν τόσο την Ελλάδα όσο και τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Γαλλία. Η είσοδος των γυναικών σε έναν νέο χώρο εργασίας, τελικά συνδυάστηκε με την ένταση του ελέγχου επί του γυναικείου σώματος.

Συνοψίζοντας, η πρώτη φάση της θηλυκοποίησης του επαγγέλματος του τηλεφωνητή στην Ελλάδα ξεκινάει το 1888 από ένα γυναικείο φεμινιστικό περιοδικό της εποχής και ολοκληρώνεται από το κράτος το 1908 με τον νόμο περί τηλεφωνητριών. Με εξαίρεση τα άρθρα στην *Εφημερίδα των Κυριών* αυτή την περίοδο στον δημόσιο λόγο δεν διαπιστώνεται κάποια ευρύτερη συζήτηση, η οποία να αποτυπώνει αντιλήψεις περί της ανδρικής ή γυναικείας «φύσης» της εργασίας αυτής. Η συζήτηση αυτή θα αρχίσει και θα ενταθεί όπως περιγράφεται στην επόμενη ενότητα κατά την διάρκεια και κυρίως μετά την ψήφιση του νόμου.

⁴⁶ Kenneth Lipartito . “When Women Were Switches: Technology, Work, and Gender in the Telephone Industry, 1890-1920.” *The American Historical Review* 99, no. 4 (1994):σελ 1084.

⁴⁷ Frader, L. (1999). From Muscles to Nerves: Gender, “Race” and the Body at Work in France 1919–1939. *International Review of Social History*, 44 σελ. 143

1.4 Η συζήτηση στον ημερήσιο τύπο μετά την ψήφιση του Νόμου

Η ψήφιση του νόμου φέρνει στο προσκήνιο το ζήτημα της γυναικείας εργασίας στον κλάδο της τηλεφωνίας. Μέχρι το 1908 η συζήτηση αυτή φαίνεται ότι απασχολούσε μόνον ένα μικρό τμήμα των γυναικών που κινούνταν στον κύκλο της *Εφημερίδας των Κυριών*, καθώς και κάποια στελέχη του κρατικού μηχανισμού που συνδέονταν με τις τηλεπικοινωνίες.

Η ψήφιση του νόμου πλέον έκανε το ζήτημα εξ αντικειμένου μέρους του δημόσιου λόγου σε ευρύτερους κύκλους. Ήδη κατά την διάρκεια της διαδικασίας του νομοσχεδίου στην Βουλή εμφανίζονται οι πρώτες συζητήσεις στον τύπο. Παρατηρούμε λοιπόν ότι αρχικά υπήρχε μια θετική αποδοχή της γυναικείας εργασίας στον κλάδο.

Στα πρώτα αυτά άρθρα του τύπου που πραγματεύονται την είσοδο των γυναικών στην τηλεφωνία αποτυπώνεται και η διαδικασία ιδεολογικής πλέον θηλυκοποίησης του επαγγέλματος. Έτσι μπορούμε να δούμε μέσα από τις σελίδες του τύπου ότι συγκεκριμένα χαρακτηριστικά αρχίζουν να θεωρούνται «γυναικεία» και να ταυτίζονται με τα αναγκαία προσόντα που πρέπει να έχει ένας τηλεφωνητής.

Για παράδειγμα, στην εφημερίδα *Σκριπ* γράφεται:

«Αι γυναίκες έχουν λεπτοτέραν από τους άνδρας ακοήν και την υπομονήν μεγαλυτέραν. Μόνη δ'η ιδέα ότι ο τηλεφωνών θα έχη απέναντι του τρυφεράν και ωραίαν υπάρξιν τον καθιστά πολύ ευγενέστερον και κατευνάζει τα νεύρα τα οποία πρέπει να είναι πολύ αναίσθητα δια να μη εξεγείρωνται με την σημερινήν τηλεφωνικήν συγκοινωνίαν».⁴⁸

Σε αντίστοιχο ύφος, μερικούς μήνες αργότερα και αφού έχει αρχίσει η εφαρμογή του νόμου, σχολιάζεται και στην εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ*: «*Το τηλέφωνον έγινε πρίμα από τενόρος που ήταν*».⁴⁹ Έτσι ξεκινάει το εκτενές άρθρο που αφορά τις

⁴⁸ 20 Πύρρος «Από την ζωήν και την φύσιν, αι τηλεφωνήτριαι.» *Σκριπ*, 22-3-1908.

⁴⁹ Περίεργος. «Το τηλέφωνον», *Εμπρός*, 2-7-1908,

πρώτες μέρες της γυναικείας εργασίας στην τηλεφωνία. Το άρθρο αποτελεί πιθανότατα την πιο τυπική ιδεολογική αποτύπωση της κατασκευασμένης με τον χρόνο «θηλυκής φύσης» του επαγγέλματος. Όλα τα θεωρούμενα ως «φυσικά» χαρακτηριστικά της γυναίκας είτε αυτά σηματοδοτούνται ως θετικά είτε ακόμα και ως αρνητικά, καθιστούν τις γυναίκες τις καταλληλότερες εργαζόμενες στην τηλεφωνία.

Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο μέχρι και η λεγόμενη «γυναικεία περιέργεια», η οποία κατά κανόνα αναφέρεται με αρνητική χροιά στον δημόσιο λόγο, στο παράδειγμά μας δεν θα ήταν υπερβολή να θεωρήσουμε ότι παρουσιάζεται ως προσόν.

«Έγινε πρίμα μάλιστα. Η μεταβολή αυτή συνετελέσθη εντός της χθεσινής μέρας. Αλλά δεν απέκτησε μόνο λεπτήν φωνήν το τηλέφωνον με την πρόσληψιν των τηλεφωνητριών εις την τηλεφωνικήν υπηρεσίαν, απέκτησε και περιέργεια, γυναικείαν περιέργειαν. Το τηλεφωνικόν κέντρον από χθες ακούει -έως χθες ήτο κωφάλαλον- και ακούει με γυναικεία αυτιά».⁵⁰

Η εργασία της τηλεφωνήτριας παρουσιάζεται ως ο φυσικός προορισμός της γυναίκας, ενώ για τον άνδρα δεν ήταν παρά μια αγγαρεία. Η λεγόμενη γυναικεία περιέργεια και η υπομονή ως γυναικεία προσόντα αποτελούν τα βασικά στοιχεία που καθιστούν τις γυναίκες κατάλληλες για τον ρόλο της τηλεφωνήτριας.

Το τηλεφωνικό κέντρο ως τόπος μετατρέπεται στο κατάλληλο έδαφος για την ανάπτυξη των «γυναικείων» δεξιοτήτων: *«Αυτί και γλώσσα. Ποιος μπορεί να συναγωνισθή εις αυτά τα δυο με τας γυναίκας;»⁵¹*

Η αντίληψη βέβαια βάση της οποίας η υπομονή, η περιέργεια και η ευγένεια θεωρούνται ως κατεξοχήν θηλυκά χαρακτηριστικά σχετίζεται με τον τρόπο που διαχρονικά κατασκευάζονται οι έννοιες της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας. Έτσι, η αρρενωπότητα ταυτίστηκε με την επιθετική συμπεριφορά, την έλλειψη υπομονής και την ανάγκη κυριαρχίας επί του συνομιλητή. Στον αντίποδα, η θηλυκότητα ταυτίστηκε με την υπομονή, την ευγένεια και ένα γλωσσικό πρότυπο, το

⁵⁰ Στο ίδιο

⁵¹ Στο ίδιο

οποίο προσπαθεί να εδραιώσει αμοιβαία συμπάθεια ανάμεσα στον πομπό και τη δέκτη μιας συνομιλίας.⁵²

Τα στερεότυπα αυτά βέβαια δεν είναι απλώς αποκρυστάλλωμα ιδεολογικών κατασκευών. Στην ουσία τους πρόκειται για την πολιτισμική μεταφορά της ανδρικής κυριαρχίας, όπως αυτή αποτυπώνεται στις αντιλήψεις περί των έμφυλων χαρακτηριστικών. Αυτά τα στερεότυπα, τα οποία αποτυπώνονται και στον τύπο της εποχής, αποτέλεσαν έναν από τους λόγους που η τηλεφωνική εργασία θεωρήθηκε κατεξοχήν γυναικεία υπόθεση με την πάροδο του χρόνου.

1.5 Οι πρώτες γυναικείες αντιδράσεις

Η είσοδος των γυναικών στην τηλεφωνία υπήρξε διαχρονικό αίτημα ενός πρωτοπόρου τμήματος των γυναικών. Το γεγονός ότι αυτός ο νόμος αποτελούσε ουσιαστικά την δεύτερη φορά που το κράτος νομοθετούσε για την γυναικεία εργασία στον δημόσιο τομέα μετά και τον νόμο που επέτρεπε στις γυναίκες να εργάζονται ως δασκάλες, διαμορφώνει αρχικά ένα θετικό κλίμα απέναντί του.⁵³

Ωστόσο, πλευρές του νόμου, οι οποίες σχετίζονταν με την προβλεπόμενη χαμηλή μισθοδοσία των γυναικών σύντομα προκάλεσαν, κυρίως στον κύκλο της *Εφημερίδας των Κυριών* μια γρήγορη αντιστροφή του θετικού αρχικά κλίματος.

Στο τεύχος του Ιουνίου του 1908, τρεις μήνες μετά την ψήφιση του νόμου, η Καλλιρρόη Παρρέν δημοσιεύει άρθρο στην *Εφημερίδα των Κυριών* με τίτλο «Νόμος Άνομος».⁵⁴ Το άρθρο, αφού περιγράφει την αρχική θετική τους στάση απέναντι στο νομοσχέδιο και την στήριξη τους προς την κυβέρνηση, καταθέτει σαφή κριτική στα αναγκαία προσόντα που όριζε ο νόμος ώστε μια γυναίκα να δύναται να διεκδικήσει την θέση, καθώς και στον χαμηλό μισθό που όριζε ο νόμος για την θέση.

«Δεν αρκεί ότι ώρισαν ηλικίαν καθ' ην πλέον κάθε γυναίκα δύσκολα αποφασίζει να καταφύγη εις δημόσιαν θέσιν, δεν αρκεί ότι ώρισαν δίπλωμα διδακαλικόν ενώ δεν

⁵² Sara Mills *Κοινωνικό φύλο και ευγένεια*, Έκδοση Πατάκης, 2008, μετάφραση Γκουτρομανίδου Παγώνα σελ 185-190

⁵³ Κ. Παρρέν, «Αι Ελληνίδες εις τα τηλέφωνα» *Η εφημερίς των Κυριών* 15-31 Μαρτίου 1908, αριθ. 944.

⁵⁴ Κ. Παρρέν «Νόμος Άνομος» *Η εφημερίς των Κυριών*, 1-15-Ιουνίου 1908, αριθ 949

χρειάζεται δια το έργον της τηλεφωνήτριας τίποτα άλλο παρά να ακούη και να προσέχη εις ότι της λέγουν, δεν αρκεί ότι απέκλεισαν την έγγαμον γυναίκα, η οποία επι τέλους εμπορούσε να συνεργάζεται με τον τηλεγραφητήν και ταχυδρομικόν σύζηγον, αλλά ώρισαν και μισθοδοσία εξευτελιστικήν κατωτέραν ακόμη και ενός καλού υπηρέτου.»⁵⁵

Την ίδια ακριβώς κατεύθυνση εκφράζουν και τα επόμενα τεύχη του περιοδικού⁵⁶ τουλάχιστον μέχρι τον Οκτώβριο του 1909, όταν μια πρόταση για νέα νομοθετική αλλαγή οδηγεί και σε αλλαγή της στάσης του περιοδικού.

Στις 5 Οκτωβρίου του 1909 κατατέθηκε στο Κοινοβούλιο νομοσχέδιο, το οποίο προέβλεπε την κατάργηση του νόμου περί τηλεφωνητριών του 1908 και την απόλυση του γυναικείου προσωπικού που είχε προσληφθεί.⁵⁷

Το νομοσχέδιο, όπως είναι λογικό, ξεσήκωσε τις αντιδράσεις των γυναικών που είχαν πρόσβαση στον δημόσιο λόγο. Αντιδράσεις επίσης υπήρξαν και από τον ημερήσιο τύπο. Μπροστά στον κίνδυνο μιας ιστορικής υποχώρησης στην πάλη για την ένταξη των γυναικών στην εργασία η Κ. Παρρέν και η *Εφημερίς των Κυριών* αλλάζει την κριτική στάση που είχε υιοθετήσει απέναντι στον νόμο του 1908.

Αυτή η επιλογή είναι απόλυτα λογική, αν αναλογιστούμε το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου διεξάγεται η συζήτηση. Η ορατή έμμισθη γυναικεία εργασία⁵⁸ όχι απλά δεν είναι κάτι δεδομένο, αλλά στην πραγματικότητα αποτελεί μια εξαίρεση στην αγορά εργασίας.

Τα επιχειρήματα τα οποία προωθούνται πλέον από την *Εφημερίδα των Κυριών* φαντάζουν ως μια επιστροφή σε θέσεις που ιδεολογικά βρίσκονται πιο πίσω και από τις αντίστοιχες του 1888:

⁵⁵ Στο ίδιο

⁵⁶ Χαρακτηριστικά άρθρα επι του θέματος Κ. Παρρέν, «Το τρόμερόν Δίλλημα» *Εφημερίς των Κυριών*, 15-30 Ιουνίου 1908, αριθ 950. Κ Παρρέν, «Οι Έλληνες Φεμινισταί», *Εφημερίς των Κυριών* 15-30-Νοεμβρίου 1908, αριθμ 956.

⁵⁷ «Το νομοσχεδίον περί καταργήσεως του νόμου περί των τηλεφωνητριών» *Εμπρός* 6-10-1909. Αριθ 4659.

⁵⁸ Η αόρατη και αμισθή γυναικεία εργασία στο σπίτι, στα χωράφια και στις οικογενειακές επιχειρήσεις χαρακτηρίζουν την εποχή.

«Φυσικά σήμεραν οπότε απεφασίσθη να παρασκευασθώμεν στρατιωτικώς να καταρτίσωμεν τάγματα και συντάγματα από τους νέους άνδρας της χώρας οι οποίοι θα προτάξουν μεθαύριον τα στήθη των εις τας μυριάδας των εχθρών που μας περιστοιχίζουν θα επεριμένετο η εισαγωγή νόμων, οι οποίοι όλας αυτάς τας εργασίας τας ακόπους και τας ελαφράς να τας αναθέτουν εις γυναίκας. Φυσικά επεριμένετο ότι όλοι αυτοί οι νέοι με τα δυνατά χέρια και τους μύς τους σιδηρούς θα διετάσσοντο δια νόμου να αφήσουν τα παιγνιδάκια του τηλεγράφου και τα ακουστικά του τηλεφώνου και να ριφθούν εις την άσκησιν των όπλων και εις τα έργα εκείνα τα οποία δημιουργούν τα υγιείς φυλάς και τους λαούς, οι οποίοι θέλουν να αναγεννηθούν να ζήσουν και να ανδρωθούν. Φυσικά με την αντικατάστασιν αυτών από γυναίκας και την κατά το επικρατήσαν σύστημα της άνισου μισθοδοσίας ελάττωσιν των κονδυλίων των κατωτέρων υπαλλήλων των κλάδων αυτών, το κράτος θα είχεν οικονομίαν σημαντικήν πράγμα απαραίτητον και πρωτίστης ανάγκης δια τας μεγάλας δαπάνας εις ας πρόκειται να υποβληθή η χώρα.»⁵⁹

Εκ πρώτης όψεως φαίνεται σίγουρα περίεργο ένα γυναικείο έντυπο, να υιοθετεί τέτοιου τύπου επιχειρήματα,. Μάλιστα, αυτό γίνεται ακόμα πιο έντονο αν το εξετάσουμε συγκριτικά με τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν μετά την ψήφιση του νόμου. Στα άρθρα αυτά ασκήθηκε κριτική στην άνιση μισθοδοσία, η οποία μπροστά στην κοπιώδη εργασία της τηλεφωνήτριας, αποτελούσε παράγοντα απόρριψης αυτής της εργασίας.

Το επάγγελμα της τηλεφωνήτριας τον Οκτώβριο του 1909 γίνεται πλέον «παιγνιδάκι» και «άκοπο». Παράλληλα, η οικονομική ανισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών υπαλλήλων μετατρέπεται από ταπείνωση για τις γυναίκες σε ευκαιρία για το κράτος.

Στην πραγματικότητα όμως, και οι δύο τοποθετήσεις κινούνταν στα πλαίσια της ίδιας στρατηγικής. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι μέσω των γραμμών της *Εφημερίδος των Κυριών* από το 1888 και έπειτα έχουμε έναν συνεχή «πόλεμο θέσεων»⁶⁰, στόχος του οποίου ήταν η κατάκτηση ενός νέου κλάδου

⁵⁹ Κ. Παρρέν «Αι τηλεφωνήτρια» *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15- Οκτωβρίου-1909, αριθ,973

⁶⁰ Ο όρος πόλεμος θέσεων αποτελεί μια θεωρητική κατασκευή του Ιταλού Μαρξιστή Άντονιο Γκράμσι. Ο Γκράμσι κάνοντας την εκτίμηση ότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στην κρατική

εργασίας για τις γυναίκες. Έτσι, στο πλαίσιο αυτού του «πολέμου» όταν κατακτούν μια νέα θέση, τότε και τα αιτήματα τους αναβαθμίζονται. Χαρακτηριστικό αυτής της εκτίμησης αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο άσκησαν κριτική στον νόμο του 1908.

Στον αντίποδα της αντίδρασης του 1908 βρίσκεται η αντίδραση τους απέναντι στην προσπάθεια για ανάκληση και κατάργηση του νόμου του 1908. Με στόχο την διατήρηση του νόμου δεν διστάζουν να υιοθετήσουν επιχειρήματα, τα οποία δεν έχουν σχέση ακόμα και με τις αρχικές τους τοποθετήσεις για την γυναικεία εργασία στον κλάδο..

Την αλλαγή αυτή πέρα όμως από μια τακτική επιλογή μπορούμε να την δούμε και ως μια ιδεολογική μετατόπιση αυτού του πρώιμου ρεύματος γυναικείου ακτιβισμού. Οι αναφορές στα στρατιωτικά καθήκοντα των ανδρών και η υιοθέτηση αυτών ως ενός βασικού επιχειρήματος για την αντικατάστασή τους από τις γυναίκες πιθανότατα ήταν αποτέλεσμα της επίδρασης του εθνικισμού εντός της *Εφημερίδας των Κυρίων*. Εξάλλου την περίοδο αυτή οι πολιτικές εξελίξεις τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στην ευρύτερη περιοχή συνέβαλαν στην αναζωπύρωση ενός εθνικιστικού λόγου. Συνυπολογίζοντας μάλιστα ότι ήδη από το 1897 ο κύκλος της εφημερίδας και η ίδια η Παρρέν ήταν βαθιά επηρεασμένη από τις εθνικιστικές ιδέες της εποχής, οι μετατοπίσεις αυτές είναι εξηγήσιμες.

Επιπλέον ο κύκλος της *Εφημερίδας των Κυρίων* δεν ξέφυγε ποτέ από την κυρίαρχη αντίληψη με βάση την οποία η (μη)εργασία των γυναικών βασιζόταν στα ιδιαίτερα βιολογικά χαρακτηριστικά τους. Σε αντίθεση βέβαια με όσους σε αυτά

συγκρότηση στην δύση και στην ανατολή, προτείνει ότι καθήκον των κομμουνιστών στις χώρες τις
δύσης είναι ο παρατεταμένος πόλεμος θέσεων μέχρι να υπάρχει η δυνατότητα για την μετωπική
επίθεση. Οι διαφορές αυτές βρίσκονται σύμφωνα με τον Ιταλό στοχαστή στο ότι στις χώρες της
δύσης υπάρχει μια πιο αναπτυγμένη και στερεή κοινωνία ενώ στην ανατολή παρατηρούμε μια
πιο
πρωτόγονη και λιγότερο στερεή κοινωνία. Αυτό αποτυπώνεται και στον τρόπο με τον οποίο το
κράτος διεξάγει την κυριαρχία του. Έτσι ο Γκράμσι εκτιμά ότι στην Ανατολή το κράτος βασίζεται
κατά
βάση στον εξαναγκασμό ενώ στον αντίποδα στην δύση βασίζεται κυρίως στην ηγεμονία επί του
κοινωνικού συνόλου. Στο παρόν κείμενο ο όρος χρησιμοποιείται μεταφορικά ώστε να
περιγράψει
μια διαδικασία που προσομοιάζει αρκετά σε μια διαρκή πάλη για την κατάκτηση νέων θέσεων
στην πολιτική και ιδεολογική διαπάλη. . ChrisHarman - ChrisBambery, Αντόνιο Γκράμσι *Η ζωή και
οι
ιδέες ενός επαναστάτη*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, μτφ. Λεάνδρος Μπόλαρης, 2007, σ. 11, 29.

έβλεπαν λόγους αποκλεισμού των γυναικών από τον επαγγελματικό στίβο, η *Εφημερίς των Κυριών* έβλεπε πλεονεκτήματα για την είσοδο των γυναικών σε συγκεκριμένους κλάδους εργασίας.

Πέρα από την *Εφημερίδα των Κυριών*, κριτική στο νομοσχέδιο που προέβλεπε την κατάργηση του νόμου περί τηλεφωνητριών άσκησε και το γυναικείο περιοδικό *Δελτίον των Ελληνίδων*, υποστηρίζοντας ότι μια κυβέρνηση η οποία έχει ως βασικό της σύνθημα την «ανόρθωση», δεν μπορεί να σκέφτεται με τέτοιο οπισθοδρομικό τρόπο.⁶¹

Υπό το βάρος της αντίδρασης των τηλεφωνητριών, των γυναικείων οργανώσεων και μερίδας του ημερήσιου τύπου,⁶² το νομοσχέδιο τελικά δεν κατατίθεται και έτσι αποφεύγεται μια ιστορική οπισθοδρόμηση για την γυναικεία εργασία στην Ελλάδα.

1.6 Οι τηλεφωνήτριες στο στόχαστρο: 1908-1929

Η είσοδος των γυναικών στην τηλεφωνία γέννησε ελπίδες στους συνδρομητές της για την βελτίωση της υπηρεσίας, η οποία βρισκόταν ακόμα σε πρωτόγονα στάδια. Οι πρόωρες αυτές ελπίδες γρήγορα διαψεύστηκαν. Το αποτέλεσμα αυτής της αναμενόμενης διάψευσης⁶³ οδήγησε σε μια στοχοποίηση των τηλεφωνητριών, και στην μετατροπή τους σε εξιλαστήρια θύματα για την κατάσταση της τηλεφωνίας.

Πλήθος άρθρων στον τύπο της εποχής μεταφέρουν τα παράπονα των συνδρομητών για την κατάσταση της τηλεφωνίας, ενώ βασικό μοτίβο στα

⁶¹ *Δελτίον των Ελληνίδων*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1909.αριθ 7-8

⁶² Χαρακτηριστικά άρθρα στον τύπο τα οποία ασκούν κριτική στην κυβέρνηση για το νομοσχέδιο,

Π Καλαποθάκης, «Σωβε» *Εμπρός* 22-10-1909 σελ 3.

Έψιλον «Ο λόγος της καταργήσεως» *Εμπρός* 9-10-1909, σελ 1.

⁶³ Το βασικό πρόβλημα της υπηρεσίας, ήταν η έλλειψη συγχρόνων μηχανημάτων τηλεφωνίας και

προσωπικού και όχι η ποιότητα της εργασίας των εργαζομένων.

περισσότερα εξ αυτών είναι και οι ευθύνες των τηλεφωνητριών, οι οποίες δεν διεξάγουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την εργασία τους.

Κατά την συγκεκριμένη περίοδο, ο αριθμός των συνδρομητών παρέμενε σε πολύ χαμηλά επίπεδα, ενώ τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά είναι κοινά. Πρόκειται για άνδρες, μεσαίων και ανωτέρων στρωμάτων, οι οποίοι στην πλειοψηφία τους ασχολούνταν με το εμπόριο και γενικότερα με επιχειρήσεις. Εξάλλου, όπως έχει ήδη αναφερθεί στην ενότητα για την ιστορία των τηλεπικοινωνιών στην χώρα μας, η τηλεφωνία στην Ελλάδα ήρθε ως αποτέλεσμα της ανάγκης αυτών των στρωμάτων για μια πιο άμεση επικοινωνία μεταξύ των κατοικιών και των επιχειρήσεών τους.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω κοινά χαρακτηριστικά των συνδρομητών, ιδιαίτερα βοηθητικό στοιχείο για να παρουσιάσουμε τον τρόπο με τον οποίο αποτυπώνεται στον δημόσιο λόγο η κριτική προς τις τηλεφωνήτριες, αποτελεί μια σειρά συνεντεύξεων οι οποίες δημοσιεύονται στην Εφημερίδα *Σκρίπ*. Οι συνεντευξιαζόμενοι ήταν έμποροι και βιομήχανοι του Πειραιά και ανάμεσα στα θέματα που θίγονται είναι η τηλεφωνική συγκοινωνία. Η πρώτη συνέντευξη δημοσιεύτηκε στο φύλλο της 15/1/1915⁶⁴ και τα δημοσιεύματα συνεχίστηκαν μέχρι τα τέλη του Φεβρουαρίου.⁶⁵

Η πρώτη συνέντευξη στην οποία γινόταν αναφορά στις τηλεφωνήτριες παρουσιάζεται στο φύλλο που κυκλοφορεί την 17 Ιανουαρίου. Συγκεκριμένα, ο ανταποκριτής της εφημερίδας παίρνει συνέντευξη από τον Ευστάθιο Μπινιάρη,

⁶⁴ Δ.Σ Οικονόμου, «Ο Πειραιεύς εν κινδύνω» *ΣΚΡΙΠ*, 15/1/1915

⁶⁵ Η επιλογή των συνεντεύξεων αυτών ως κύριο πραγματολογικό υλικό του κεφαλαίου δεν είναι αποτέλεσμα έλλειψης άλλων πηγών αλλά αποτέλεσμα των ποιοτικών χαρακτηριστικών του συγκεκριμένου υλικού που μας βοηθάει στις αναγκαίες γενικεύσεις. Έτσι το γεγονός ότι έχουμε συνεντεύξεις, αρά υλικό λιγότερο διαμεσολαβημένο από την εφημερίδα, όπως επίσης και ότι οι συνεντεύξεις παίρνονται από πολίτες που κατεξοχήν ήταν οι χρήστες του τηλεφώνου εκείνη την εποχή καθιστούν την συγκεκριμένη σειρά συνεντεύξεων κατά την γνώμη μου επαρκές υλικό για την υποστήριξη της αντίληψης περί στοχοποίησης των τηλεφωνητριών. Για περαιτέρω εμβάθυνσή σε υλικό ο αναγνώστης μπορεί να δει : «Πεννίες» *Εμπρός* 31/1/1910.. Καλαποθάκης «Εισ το πείσμα» *Εμπρός* 3/6/1911. «Τηλεφωνήτρια βωμολοχούσα» *ΣΚΡΙΠ* 5/1/1912. «Εισ το τηλέφωνο» *ΣΚΡΙΠ* 4/10/1912. Νικόλαος Ανίστος. «Εκδίκησης των τηλεφωνητριών» *Εμπρός* 11/3/1916. ΑΛΦΑ «Άλλο, άλλο, κέντρον, το κέντρο δεν απαντά» *Εμπρός*, 11/7/1928. «Αιφνιδισμοί κατά των τηλεφωνητριών» *ΣΚΡΙΠ*, 24/1/1929

ιδιοκτήτη καταστήματος με είδη πολυτελείας και βαπτιστικά. Στην ερώτηση σχετικά με την τηλεφωνική συγκοινωνία ο Ε. Μπινιάρης απαντούσε : *«Και ποιος δεν έχει να είπῃ δι' αυτήν την παρωδίαν και την κατ' ευφημισμὸν τηλεφωνικὴν συγκοινωνίαν; Αἱ τηλεφωνήτριαι, κατάντησαν σχεδὸν αἰδία, κτυπᾶς τον κώδωνα, ζητεῖς κέντρον Πειραιώς και περιμένεις αρκετὴ ὥρα δια να λάβῃς ἀπάντησιν. Τέλος ακούεις ἕνα παρατεταμένον γυναικείον γέλωτα και πάλιν αναμένεις να σου δώσουν γραμμὴ.»*⁶⁶

Στο ίδιο φύλλο υπήρχε και η συνέντευξη του Γιώργου Καραβά, ιδιοκτήτη καταστήματος ψιλικών. Το μοτίβο των δύο συνεντεύξεων ήταν πανομοιότυπο, έλεγε ο Γ. Καραβάς :

*«Πηγαίνεις να τηλεφωνήσης και ακούεις γέλωτας και συζητήσεις από τα τηλεφωνήτριας και συ περιμένεις να σου δώσουν την γραμμὴν που ζητεῖτε.»*⁶⁷ Παρακάτω, αναφερόμενος στο γιατί αρκετοί πολίτες δεν επιλέγουν να χρησιμοποιούν το τηλέφωνο, απαντά : *« διότι εκτός ὅτι εἶναι αδύνατον να συνεννοηθῆ ἀλλὰ κινδυνεύει να γίνῃ νευρικός να χάσῃ την ευγένειάν του με την ἀπάθειαν και αδιαφορίαν των τηλεφωνητριών αι οποίαι εἰς κάθε παράπονο πολιτῶν προβάλλουν την ελλιπὴ λειτουργία των τηλεφώνων και το ελάχιστον των γραμμῶν δια τας Αθήνας.»*⁶⁸

Ακριβώς τα ίδια παράπονα προς τις τηλεφωνήτριες εκφράζονται και στην συνέντευξη του Σπύρου Μοίρα ο οποίος διέθετε μαγαζί με χρώματα και η οποία δημοσιεύθηκε στο φύλλο τις 17/1/1915 ὅπως και στην συνέντευξη του εμπόρου Πάνου Βασιλείου, ο οποίος τόνιζε ὅτι: *«Εἶναι χάλια τηλεφώνου να μη δύνασαι να συνεννοηθῆς και να καταστρέφῃσαι εν τέλει δια το κέφι των τηλεφωνητριῶν, αι οποίαι σε κοροϊδεύουν με την σιωπὴν των, τους γέλωτας των και το σύνθηρες εις αὐτάς, αναμείνατε;»*⁶⁹

Στις 27/11/1915 δημοσιεύεται η συνέντευξη του Μίχου Βραχνού, πράκτορα διεθνῶν ταξιδιῶν. Αφού καταθέτει τα παράπονά του για τις τηλεφωνήτριες που γελάνε και συζητάνε μεταξύ τους αντί να εξυπηρετήσουν το κοινό, κάνει ἕνα βῆμα παραπάνω στην κριτικὴ του αναζητώντας την ευθύνη των προβλημάτων της

⁶⁶ Δ.Σ Οικονόμου , « Ο Πειραιεύς εν κινδύνω» ΣΚΡΙΠ, 17/1/1915

⁶⁷ Στο ἴδιο

⁶⁸ Στο ἴδιο

⁶⁹ Δ.Σ Οικονόμου , « Ο Πειραιεύς εν κινδύνω» ΣΚΡΙΠ 22/1/1915.

τηλεφωνίας στα «φυσικά χαρακτηριστικά» των τηλεφωνητριών. Συγκεκριμένα, έλεγε: «Αυτό που έκαμεν ο Καλογερόπουλος να φέρη την γυναίκα είς το τηλέφωνον είνε το μεγαλείτερον πολιτικόν του σφάλμα. Είναι δυνατόν ποτέ η γυνή να φέρη είς πείρας τοιαυτήν εργασίαν, αφού είνε φύσει πεισματώδης, νευρική, υστερική και εκδικητική;»⁷⁰

Το απόσπασμα αυτό πέρα από την δυσαρέσκεια που εκφράζει για τις τηλεφωνήτριες, μας ανοίγει δρόμους στην κατανόηση άλλων δύο σημαντικών ζητημάτων. Αρχικά, στο να αντιληφθούμε ότι τα «φυσικά» χαρακτηριστικά των φύλων σχηματίζονται υποκειμενικά.⁷¹ Έπειτα, ότι το 1915 η διαδικασία θηλυκοποίησης του επαγγέλματος του τηλεφωνητή δεν έχει ολοκληρωθεί, και παραμένει ρευστό κοινωνικό διακύβευμα.

Το ότι οι τηλεφωνήτριες φαίνεται να ενοχοποιούνται για την κατάσταση της τηλεφωνικής συγκοινωνίας αυτή την περίοδο δεν είναι κάτι που το εκμαιεύουμε μόνο από τον δημόσιο λόγο, όπως αποτυπώνεται στον καθημερινό τύπο της εποχής, αλλά μπορούμε να το διαπιστώσουμε και στον λόγο που παράγουν μέσα από τα συνδικαλιστικά έντυπα του κλάδου οι ίδιες οι τηλεφωνήτριες. Δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα αυτού το λόγου συναντάμε στην εφημερίδα της ομοσπονδίας των Τ.Τ.Τ :

«Πολλά ελέχθησαν και εγράφησαν εις διαφόρους εφημερίδας περί τηλεφώνων και τηλεφωνητριών αλλά πάντα εις βάρος των τελευταίων, καίτοι αι τηλεφωνήτριαι έγινε το μάλλον ανεύθυνα πρόσωπα εις τα οποία όλα τα σφάλματα της τηλεφωνικής συγκοινωνίας αποδίδονται.»⁷²

Σε αντίστοιχο ύφος, μετέπειτα :

«Δια τας τηλεφωνήτριας των οποίων η εργασία η μάλλον φθοροποιός από πάσαν άλλην επαγγελματικήν ενασχόληση δεν έχει εκτιμηθεί όσον έπρεπε ενώ

⁷⁰ Δ.Σ Οικονόμου , « Ο Πειραιεύς εν κινδύνω» ΣΚΡΙΠ 27/1/1915

⁷¹ Παραδείγματος χάριν, οι τηλεφωνήτριες στα κείμενα μετά την είσοδο τους στην τηλεφωνική υπηρεσία παρουσιάζονται εκ φύσεως υπομονετικές, ο Βραχνός εδώ αντίθετα θεωρεί τις γυναίκες εκ φύσεως νευρικές.

⁷² «Η φωνή των τηλεφωνητριών» Εφημερίς των Τ.Τ.Τ., Όργανον της Ομοσπονδίας των Τ.Τ.Τ. υπαλλήλων της Ελλάδος, 9/8/1928, αριθ 25.

απεναντίας διαφαίνεται μια προσπάθεια εξ ουδενός πραγματικού γεγονότος δικαιολογούμενη όπως φορτωθή επί της ραχέως των η ευθύνη δια την πλημμελή τηλεφωνική συγκοινωνία». ⁷³

Η κορύφωση όμως της διαδικασίας μέσω της οποίας η τηλεφωνήτρια μετατρέπεται στον δημόσιο λόγο ως το πρόβλημα της ελλιπούς τηλεφωνικής συγκοινωνίας κορυφώνεται από το 1929 και έπειτα με τη συζήτηση πρώτα και την εγκατάσταση το 1931, της αυτόματης τηλεφωνίας.

1.7 Η αυτόματη τηλεφωνία και ένα τέλος που δεν ήρθε.

Το 1881 ο Almon Strowger ανακάλυψε μια συσκευή η οποία έδινε την δυνατότητα να πραγματοποιούνται κλήσεις αυτόματα και όχι μηχανικά. ⁷⁴ Η εφεύρεση καλλιέργησε την αντίληψη ότι η δουλειά του τηλεφωνητή πλέον έφτασε στο τέλος της. Στην πραγματικότητα βέβαια, η εκτίμηση αυτή άργησε πολλά χρόνια μέχρι να γίνει πραγματικότητα τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα.

Στην ελληνική περίπτωση, η συζήτηση για την αυτόματη τηλεφωνία εμφανίζεται το 1926 με βάση την συμφωνία του Ελληνικού Δημοσίου με την Antwerp Telephone. Η πρώτη αυτή προσπάθεια εισαγωγής όπως έχει ήδη αναφερθεί δεν στέφθηκε με επιτυχία. Τελικά τα αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα εισάγονται με μαζικό τρόπο αργότερα, το 1931, με την δημιουργία της Α.Ε.Τ.Ε.. Μέχρι να φτάσουμε όμως στην εισαγωγή τους προϋπάρχει συζήτηση γύρω από την «μεγάλη αυτή εφεύρεση».

Η συζήτηση αυτή είχε ένα κοινό σημείο, το παλαιό σύστημα το οποίο διεξαγόταν χειροκίνητα με την συμβολή των τηλεφωνητριών παρουσιάζεται ως το «μαρτύριο των εν Ελλάδι Τηλεφωνούντων» ⁷⁵ . Η τεχνολογία των αυτόματων

⁷³ Εφημερίς των Τ.Τ.Τ, *Όργανον της Ομοσπονδίας των Τ.Τ.Τ. υπαλλήλων της Ελλάδος*, 1/12/1929, αριθ 49.

⁷⁴ Kenneth Lipartito . “When Women Were Switches: Technology, Work, and Gender in the Telephone Industry, 1890-1920.” *The American Historical Review* 99, no. 4 (1994): σελ.1093

⁷⁵ «Αι μεγάλοι εφευρέσεις» *ΣΚΡΙΠ*, 13/3/1930.

τηλεφώνων φαίνεται να επινοήθηκε για να απαλλαγούν οι τηλεφωνικές εταιρίες και οι συνδρομητές τους από τη διαμεσολάβηση της ανθρώπινης εργασίας, και στο συγκεκριμένο παράδειγμα από την γυναικεία εργασία. Εξάλλου πρέπει να ξεφύγουμε από μια ανάγνωση τεχνολογικού ντετερμινισμού, που αποδίδει μια ταξική και έμφυλη ουδετερότητα στον σχεδιασμό της τεχνολογίας.

Σε αντίθεση με την οπτική μιας ουδέτερης τεχνολογίας, είναι χρήσιμο να αντιπαραθέσουμε την αντίληψη της τεχνολογίας ως μιας κοινωνικά προσδιοριζόμενης διαδικασίας, στην οποία εμπλέκονται διαφορετικές ομάδες και συμφέροντα, αρκετές φορές σε σύγκρουση μεταξύ τους.

Παράδειγμα αυτού μπορούμε να βρούμε και σε έναν αστικό θρύλο γύρω από την ιστορία των λόγων που ώθησαν τον Strowger στην ανακάλυψη του αυτόματου τηλεφωνικού συστήματος. Υποστηρίζεται ότι ο Strowger πίστευε πως οι τηλεφωνήτριες του τοπικού κέντρου συνέδεαν πελάτες που ζητούσαν την δική του επιχείρηση με ανταγωνιστές του.⁷⁶ Προφανώς δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσο αυτός ήταν ο λόγος που ώθησε τον Strowger στην συγκεκριμένη ανακάλυψη αλλά αν ισχύει αποτελεί ένα ενδιαφέρον παράδειγμα του πώς μπορεί να κατασκευαστεί μια τεχνολογία.

Τελικά όμως, τόσο στις Η.Π.Α. όσο και στην Ελλάδα, οι τηλεφωνήτριες αντικαταστάθηκαν αρκετά χρόνια αργότερα. Υπάρχουν αρκετοί λόγοι που καθυστέρησαν για κάποιες δεκαετίες την πλήρη αυτοματοποίηση, οι οποίοι σχετίζονται με ζητήματα κόστους της μετατροπής των παλιών συστημάτων, των ελλειπών δυνατοτήτων του νέου συστήματος στην πραγματοποίηση υπεραστικών κλήσεων αλλά και του σημαντικού ρόλου που είχε η ανθρώπινη εργασία για την αποτελεσματική λειτουργία του συστήματος.⁷⁷

Η εργασία των τηλεφωνητριών ήταν αφενός φθηνή για το κεφάλαιο και ταυτόχρονα αρκετά παραγωγική εργασία. Οι τηλεφωνήτριες δεν αποτελούσαν απλώς

⁷⁶ Kenneth Lipartito . “When Women Were Switches: Technology, Work, and Gender in the Telephone Industry, 1890-1920.” *The American Historical Review* 99, no. 4 (1994):σελ. 1093-1100

⁷⁷ Ενδιαφέρουσα οπτική γύρω από τους λόγους που η αυτοματοποίηση άργησε να προχωρήσει και να ενσωματωθεί από τις μεγάλες τηλεφωνικές εταιρίες. Στο ίδιο σελ. 1093-1111

ένα κομμάτι της μηχανικής σύνδεσης μεταξύ δύο συνδρομητών αλλά λειτουργούσαν και ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στον τηλεφωνητή και την εταιρεία, άκουγαν το πρόβλημά του και καθοδηγούσαν τους καταναλωτές που στην πλειονότητά τους είχαν αμυδρή σχέση με την τεχνολογία, ώστε να το λύσουν.

Τις επόμενες δεκαετίες δεν παρατηρήθηκαν ουσιαστικές αλλαγές, τόσο στην εργασία των τηλεφωνητριών, όσο και στην αντιμετώπισή τους από το κράτος και την κοινωνία. Στην πραγματικότητα, από την δεκαετία του '30 μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η εργασία του τηλεφωνητή είχε ταυτιστεί με τις γυναίκες. Η διαδικασία θηλυκοποίησης του επαγγέλματος είχε πλέον οριστικοποιηθεί.

Παρά την αύξηση της ανεργίας που δημιούργησε η διεθνής κρίση του 1929 και την άνοδο των φασιστικών κινημάτων σε ολόκληρη την Ευρώπη, τα οποία ανέδειξαν ξανά με ένταση το πρότυπο της γυναίκας στο σπίτι και όχι στην εργασία, η γυναικεία εργασία στην τηλεφωνία πλέον θεωρούνταν ως κάτι δεδομένο.

Αυτό εκφράζεται έμμεσα από τον συντακτικό νόμο της 16ης Νοεμβρίου του 1935.⁷⁸ Με τον νόμο αυτό η κυβέρνηση Κονδύλη επιχείρησε να περιορίσει την γυναικεία εργασία στον δημόσιο τομέα. Οι τηλεφωνήτριες αποτελούν έναν από τους ελάχιστους κλάδους μαζί με τις δασκάλες και το κατώτερο υπηρετικό προσωπικό, το οποίο δεν θίγεται από τον νόμο.

Ο νόμος αυτός δεν αποτελούσε έναν κεραυνό εν αιθρία ολόκληρη η δεκαετία του 1930 χαρακτηρίστηκε από αντιλήψεις που ζητούσαν την κρατική παρέμβαση για την ρύθμιση διαφορών ζητημάτων που σχετίζονταν με την αγορά εργασίας. Ένα από αυτά τα ζητήματα αποτέλεσε και η ανεργία, ειδικά των ανδρών.⁷⁹ Οι γυναίκες εργαζόμενες βρέθηκαν στο στόχαστρο. Στην διαδικασία αυτή ρόλο έπαιξαν και οι αυξημένες απαιτήσεις των ίδιων των γυναικών που εργάζονταν ήδη καθώς με την πάροδο του χρόνου όλο και περισσότερες αποκτούσαν ανώτερη μόρφωση και

⁷⁸ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993. Σελ. 296

⁷⁹ Εφη Αβδελά «Φυσικός προορισμός, κοινωνική εργασία και ο ρόλος του κράτους: μία πρόταση για την εργασία των γυναικών το 1940», *Επιστημονικό Συμπόσιο, Η Ελλάδα του '40*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, σελ.140-145

μπορούσαν να διεκδικήσουν καλύτερα αμειβόμενες θέσεις ειδικά στον δημόσιο τομέα..

Σε αυτό το πλαίσιο ο προαναφερθείς νόμος ήρθε να επιβάλει νέους περιορισμούς και απαγορεύσεις για την γυναικεία εργασία η οποία σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις αποτελούσε κοινωνικό πρόβλημα για την βασική δομή της κοινωνίας την οικογένεια.⁸⁰ Όσον αφορά τις τηλεφωνήτριες μένουν εκτός αυτού το κάδρου περιορισμών καθώς η επίκληση της γυναικείας φύσης για αυτές λειτουργούσε αντίστροφα. Έτσι το ανιαρό και επαναλαμβανόμενο επάγγελμα του τηλεφωνητή συνέχιζε να αποτελεί ένα επάγγελμα που ταίριαζε απόλυτα με την «γυναικεία» φύση.

Είδαμε λοιπόν σε όλες τις προηγούμενες ενότητες που αφορούν τις γυναίκες στην τηλεφωνία, πώς αναπτύχθηκε ο δημόσιος λόγος και η νομοθεσία γύρω από την εργασία τους. Μπορούμε συνεπώς να εκτιμήσουμε, ότι η θηλυκοποίηση της εργασίας του τηλεφωνητή αποτέλεσε διαδικασία και δεν συντελέστηκε αυτόματα. Καθοριστικό ρόλο στην θηλυκοποίηση της εργασίας αυτής φαίνεται να έπαιξαν τα χαρακτηριστικά που αποδίδονταν από την κοινωνία στις γυναίκες με βάση το βιολογικό τους φύλο ή αλλιώς τα κοινωνικά διαμορφωμένα χαρακτηριστικά των φύλων.

Έτσι, παραδείγματος χάριν οι διαφορετικές ψυχολογικές και συναισθηματικές αντιδράσεις (υπομονή, υποταγή, κτλ) οι οποίες σχετίζονταν με τον διαφορετικό τρόπο κοινωνικοποίησης των αγοριών και των κοριτσιών, σύμφωνα πάντα με τους έμφυλους προσδιορισμούς των ρόλων, λειτούργησαν ως λόγοι για τους οποίους το επάγγελμα του τηλεφωνητή σταδιακά από ανδρικό μετατράπηκε σε γυναικείο.⁸¹

Σημαντική επίδραση σε αυτή την διαδικασία προφανώς είχε και η αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας, η οποία έρχεται όμως πατώντας στο φύλο. Οι γυναίκες αποτελούσαν επίσης ένα πολυάριθμο και φθηνό εργατικό δυναμικό, το οποίο ήταν αναγκαίο για την στελέχωση των νέων θέσεων εργασίας που διαμόρφωναν οι νέες τεχνολογίες των τηλεπικοινωνιών.

⁸⁰ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού : καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990, σελ.55-56

⁸¹ Μαρία Στρατηγάκη *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2007 σελ. 127

Τέλος δεν πρέπει να υποτιμήσουμε και την γυναικεία υποκειμενικότητα και εμπρόθετη δράση. Οι γυναίκες είναι οι πρώτες που ζητούν να ανοίξουν οι τηλεπικοινωνίες στην γυναικεία εργασία.

Πέρα από τα συμπεράσματα που μπορούμε να εξαγάγουμε από το πραγματολογικό υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας, στην κατανόηση αυτής της διαδικασίας μπορεί να μας βοηθήσει και μια ευρύτερη βιβλιογραφία. Παρατηρούμε λοιπόν ότι είναι εκτεταμένο φαινόμενο το γεγονός ότι οι τεχνολογίες πληροφόρησης και επικοινωνίας βάσισαν την ανάπτυξή τους πάνω στην έμφυλη ανισότητα, χρησιμοποιώντας την υποβαθμισμένη και φθηνή γυναικεία εργασία.⁸²

Μελετώντας γενικά την εργασία των γυναικών στις δημόσιες υπηρεσίες η Ε. Αβδελά έγραφε: *«Η εργασία των γυναικών καθορίστηκε ιστορικά από ένα σύνολο παραγόντων που υπερβαίνει τη σχέση κεφαλαίου εργασίας. Οι διαφορές μορφές που πήραν μέσα στον χρόνο η ταύτιση των γυναικών με την οικογένεια, οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα και οι κοινωνικές θέσεις αντρών και γυναικών προσδιόρισαν τον χαρακτήρα του καταμερισμού της εργασίας κατά φύλα και στο εσωτερικό των μισθωτών σχέσεων»*.⁸³

Σε συμφωνία και σε συζήτηση με αυτές τις παραδοχές, οι ενότητες που προηγήθηκαν επιχείρησαν να αναζητήσουν το σύνολο των παραγόντων που οδήγησαν στην θηλυκοποίηση του επαγγέλματος του τηλεφωνητή. Η κατανόηση αυτών των παραγόντων αποτελεί μια βάση για την μελέτη των επόμενων κεφαλαίων, καθώς ο κοινωνικά προσδιορισμένος έμφυλος χαρακτήρας της τηλεφωνήτριας επέδρασε τόσο στον χώρο και στις σχέσεις εργασίας της, όσο και στην συνδικαλιστική ή μη οργάνωση της.

⁸² Στο ίδιο 129

⁸³ Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού : καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990, σελ.13

2. Οι συνθήκες και οι χώροι εργασίας των τηλεφωνητριών

2.1 Ο χώρος εργασίας

Στην παρούσα ενότητα θα μας απασχολήσουν οι χώροι εργασίας των τηλεφωνητριών. Στην παρούσα έρευνα οι χώροι εργασίας και ο τρόπος με τον οποίο οργανώνονται μελετώνται ως σημαντική πλευρά του τρόπου με τον οποίο συγκροτείται η έμφυλη και η ταξική κυριαρχία. Επομένως όταν μιλάμε για χώρους εργασίας, το ενδιαφέρον μας δεν αφορά απλά το πώς δομούνται αυτοί αρχιτεκτονικά αλλά πώς μπορεί να ενισχύεται η αύξηση της παραγωγικότητας η πειθαρχία και το κέρδος επί των εργαζομένων μέσω της οργάνωσης του χώρου εργασίας.

Η σταθερότητα του χαρακτήρα των εργασιών, τις οποίες επαναλάμβαναν οι άνδρες και οι γυναίκες στο πλαίσιο της τηλεφωνικής συγκοινωνίας επέδρασαν και στην ίδια την δομή των κτιρίων και της παραγωγικής διαδικασίας. Το φύλο κωδικοποιείται λοιπόν εντός και της φυσικής δομής των τηλεφωνικών κέντρων, διαμορφώνοντας χώρους «γυναικείους» και χώρους «ανδρικούς».

Οι τηλεφωνήτριες εργάζονται σε αμιγώς γυναικείους χώρους, όπου με εξαίρεση τον άνδρα επόπτη, οι υπόλοιπες εργαζόμενες είναι γένους θηλυκού. Οι χώροι εργασίας των τηλεφωνητριών ειδικά στα μεγάλα αστικά κέντρα, είναι χώροι μαζικής μισθωτής εργασίας.⁸⁴

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι υπήρχαν ποιοτικές διαφορές ανάμεσα στα τηλεφωνικά κέντρα της επαρχίας και των αστικών κέντρων. Η βασική διαφορά η οποία αποτυπώνεται και στον τρόπο με τον οποίον δομούνταν οι χώροι είναι ο όγκος της ανθρώπινης εργασίας. Έτσι παραδείγματος χάριν μιλάμε για τελείως διαφορετικά κτίρια στα επαρχιακά κέντρα όπου μπορεί να εργάζονταν μερικές δεκάδες τηλεφωνήτριες σε σχέση με την Αθήνα όπου μπορεί να εργάζονταν μέχρι και

⁸⁴

εκατοντάδες τηλεφωνήτριες ταυτόχρονα. Στην παρούσα ενότητα μελετάμε κυρίως τα μεγάλα κέντρα καθώς σε αυτά βρισκόταν και η συντριπτική πλειοψηφία των τηλεφωνητριών.

Δεν θα ήταν υπερβολή να χαρακτηρίσουμε τα μεγάλα τηλεφωνικά κέντρα της μεταπολεμικής Ελλάδας ως ιδιότυπους βιομηχανικούς χώρους. Στα τηλεφωνικά κέντρα του Ο.Τ.Ε συγκεντρώνονταν για λόγους οικονομίας εκατοντάδες γυναίκες τηλεφωνήτριες στον ίδιο χώρο, παρατεταγμένες σε μεγάλες αίθουσες, ενώ πραγματοποιούσαν την ίδια εργασία.

Μια ιδιότυπη τηλεματική εκδοχή ενός βιομηχανικού φορτισμού αποτυπώνεται στον τρόπο με τον οποίο δομείται ο χώρος εργασίας τους. Οι μεταλλάκτες, οι βασικές μηχανές μέσω των οποίων διενεργούνταν η μη αυτόματη τηλεφωνία, τοποθετούνται στον χώρο η μία δίπλα στην άλλη. Κάθε τηλεφωνήτρια βρίσκεται πάνω από έναν μεταλλάκτη, και όλες βρίσκονται στην ίδια σειρά, θυμίζοντας σε μεγάλο βαθμό μια γραμμή παραγωγής.

Στην Αθήνα παραδείγματος χάριν το 1966 σε έναν τέτοιο χώρο σύμφωνα με την πρόεδρο του συλλόγου των τηλεφωνητριών εργαζόνταν 300 τηλεφωνήτριες ανά βάρδια.⁸⁵ Ο χώρος ήταν ενιαίος χωρίς διαχωριστικά, ενώ παρά το γεγονός ότι τα διεθνή πρότυπα θεωρούσαν ότι πρέπει να αντιστοιχούν μίνιμουμ από 22 μέχρι 25μ³ ανά τηλεφωνήτρια,⁸⁶ στα μεγάλα αστικά τηλεφωνικά κέντρα της Αττικής ο αριθμός αυτός στην καλύτερη περίπτωση προσέγγιζε τα 18³ ανά τηλεφωνήτρια.

Ζητήματα υπήρχαν και με τον φωτισμό, τον εξαερισμό ακόμα και με τον χρωματισμό του χώρου. Αρκετά τηλεφωνικά κέντρα τοποθετούνταν στους φωταγωγούς ή είχαν ένα μοναδικό παράθυρο, ενώ σύμφωνα με τον σύλλογο των τηλεφωνητριών και ο τεχνητός φωτισμός πολλές φορές ήταν ακατάλληλος, γεγονός που επιβάρυνε την υγεία των γυναικών. Η κατάσταση αυτή αποτυπωνόταν, σύμφωνα

⁸⁵ «Συνθήκες εργασίας τηλεφωνητριών 1967», ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων. http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00003-9.pdf (τ.π 9/1/2022)

⁸⁶ «Συνθήκες εργασίας τηλεφωνητριών 1967», ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων. http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00003-8.pdf (τ.π 9/1/2022)

με την πρόεδρο του σωματείου, στον μεγάλο αριθμό τηλεφωνητριών που νοσούσαν με ασθένειες του οπτικού συστήματος.⁸⁷

Πέρα όμως από τον φωτισμό ιδιαίτερο πρόβλημα για τις τηλεφωνήτριες αποτελούσε το ζήτημα του εξαερισμού και του κλιματισμού των αιθουσών. Ο εξαερισμός χαρακτηριζόταν ως ακατάλληλος, ενώ ο κλιματισμός με τον τρόπο που λειτουργούσε, δημιουργούσε προβλήματα αντί να τα λύνει.

Συχνό αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν οι ψύξεις και οι λιποθυμίες των τηλεφωνητριών. Ως προς το φαινόμενο των λιποθυμιών παρατηρούμε ότι είχε διάρκεια στον χρόνο. Πρωτοεμφανίζεται το 1955 και διαρκεί ολόκληρη την περίοδο την οποία μελετάμε. Και αν για τις ίδιες τις τηλεφωνήτριες η εξήγηση ήταν εμφανής και σχετιζόταν με τις κακές συνθήκες εργασίας τους, δεν συνέβαινε το ίδιο και με την διοίκηση.

Για την υπηρεσία οι συνεχείς λιποθυμίες των τηλεφωνητριών αποτελούσαν ένα φαινόμενο μυστήριο και ανεξήγητο.⁸⁸ Και αν η υπηρεσία δεν μπορούσε να εξηγήσει τις λιποθυμίες, ως προς τις ψύξεις η εξήγηση ήταν σαφής: Υπαίτιες ήταν οι ίδιες οι τηλεφωνήτριες.⁸⁹

Τα προβλήματα των χώρων, σύμφωνα πάντα με την επιχειρηματολογία του σωματείου, δεν τελειώνουν εδώ. Ανύπαρκτη ηχομόνωση που δημιουργούσε προβλήματα στην διεκπεραίωση της εργασίας, χρώματα που επέτειναν την μονοτονία και ανύπαρκτοι χώροι αναπαύσεως ολοκλήρωναν την περιγραφή της ακαταλληλότητας των χώρων εργασίας.

Ποια ήταν η απάντηση της εργοδοσίας σε όλα αυτά; Σε συνάντηση με το σωματείο ο γενικός διευθυντής του οργανισμού χαρακτήριζε τις αίθουσες υποδειγματικές και άνετες, τις συνθήκες εργασίας καλές και τις διαμαρτυρίες ως

⁸⁷ «Συνθήκες εργασίας τηλεφωνητριών 1967», ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων .
http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00003-10.pdf (τ.π 9/1/2022)

⁸⁸ «Υπόμνημα του Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών 1966», ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων. http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00003-17.pdf (τ.π 9/1/2022)

⁸⁹ «Συνθήκες εργασίας τηλεφωνητριών 1967», ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων.
http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00003-10.pdf (τ.π 9/1/2022)

ζήτημα υποβολής των τηλεφωνητριών και όχι αποτέλεσμα πραγματικών προβλημάτων.⁹⁰

Πέρα όμως από τις αίθουσες εργασίας, ο σύλλογος των τηλεφωνητριών αναδείκνυε μέσω της εφημερίδας του και προβλήματα που σχετίζονταν με τους βοηθητικούς χώρους, όπως ήταν τα αποδυτήρια και οι τουαλέτες. Χαρακτηριστικά στο μεγάλο τηλεφωνικό κέντρο στην Αθήνα υπήρχαν δέκα τουαλέτες, πέντε νιπτήρες, μία πετσέτα και μετρημένο χαρτί, ενώ θεωρητικά εξυπηρετούσαν 850 ανθρώπους.⁹¹

Η κατάσταση αυτή, όπως αναφέρθηκε, για την εργοδοσία δεν αποτελούσε πρόβλημα. Αντίθετα για τον σύλλογο των τηλεφωνητριών, ήταν αποτέλεσμα παραβλέψεων:

« Τώρα ας έλθουμε στους χώρους εργασίας που εξασφαλίζει ο ΟΤΕ στις τηλεφωνήτριες. Ένα πράγμα μπορεί κανείς ανεπιφύλακτα να πη :Ότι η επιστημονική πρόβλεψη απουσιάζει εντελώς για οτιδήποτε αφορά τις αίθουσες αυτές. Ο ΟΤΕ ως νέος Οργανισμός έχει δικά του κτίρια, εντελώς πρόσφατα κτισμένα. Και θα λεγε κανείς ότι φτιάχνοντας νέα κτίρια θα είχε λάβει ιδιαίτερη πρόνοια για τους χώρους εκείνους στους οποίους ένα δύσκολο, επίπονο και λεπτό έργο θα διεκπεραιωθεί. Αυτό είναι κάτι που οπωσδήποτε δεν έγινε.»⁹²

Πέρα όμως από την οπτική του συλλόγου που έβλεπε την κατάσταση των χώρων εργασίας ως αποτέλεσμα λειψής πρόβλεψης, οφείλουμε να αναπτύξουμε περαιτέρω το ερώτημα γιατί σε έναν νέο οργανισμό με επάρκεια πόρων η κατάσταση των χώρων εργασίας βρισκόταν σε κακό επίπεδο;

Η απάντηση αυτού του ερωτήματος πιθανότατα μπορεί να βρεθεί στις μετατοπίσεις που συνέβησαν στον τρόπο οργάνωσης των υπηρεσιών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

⁹⁰ «Ανακοίνωσή 10/4/1965»
, ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων.
http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00013-2.pdf (τ.π 9/1/2022)

⁹¹ «Τουαλέτες» Αναγέννησις, επίσημον όργανον πανελληνίου συλλόγου τηλεφωνητριών ,
Απρίλιος 1965, αριθ φύλλου 1

⁹² «Συνθήκες εργασίας τηλεφωνητριών 1967», ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων.
http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00003-9.pdf (τ.π 9/1/2022)

Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα λοιπόν η ανάγκη πειθάρχησης των γυναικών που εργάζονταν στις υπηρεσίες είχε αρχίσει να απασχολεί τους ειδικούς και τους επιχειρηματίες. Σε αυτό το πλαίσιο η θεωρία του Taylor γύρω από την επιστημονική οργάνωση της εργασίας ξέφυγε από τα όρια του εργοστασίου και των κλασικών χειρωνακτικών εργασιών και άρχισε να εφαρμόζεται και στα πλαίσια του λεγόμενου τριτογενή τομέα των υπηρεσιών με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον τρόπο με τον οποίο επιχειρήθηκε να δομηθεί πιο παραγωγικά η εργασία των δακτυλογράφων, μια εργασία που όπως και αυτή των τηλεφωνητριών είχε καταστεί γυναικεία υπόθεση.⁹³

Πέρα όμως από τις δακτυλογράφους οι ιδέες του Taylor επίδρασαν σχεδόν στο σύνολο των δουλειών γραφείου. Η διαρρύθμιση των χώρων εργασίας αποτέλεσαν μια πλευρά αυτής της επίδρασης. Οι νέοι χώροι διαμορφώνονται με σκοπό την μεγιστοποίηση της παραγωγικότητας και την αύξηση της δυνατότητας επιτήρησης.⁹⁴

Αν δούμε λοιπόν τους χώρους εργασίας των τηλεφωνητριών υπό αυτό το πρίσμα η αντίληψη μας για αυτούς μεταβάλλεται. Έτσι όπου οι τηλεφωνήτριες έβλεπαν έλλειψη επιστημονικής οργάνωσης, πλέον μπορούμε να δούμε την παρουσία της.⁹⁵

Αλλά όταν γράφουμε πλέον για επιστημονική οργάνωση, θα εννοούμε μια μη ταξικά «ουδέτερη» επιστημονική οργάνωση της εργασίας. Εξάλλου ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και από το μνημειώδες έργο του F.Taylor η επιστημονική οργάνωση της εργασίας ταυτίστηκε με την μεγιστοποίηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων.⁹⁶

⁹³ Davies, Margery W. "Scientific Management in the Office." *Woman's Place Is at the Typewriter: Office Work and Office Workers, 1870-1930*, Temple University Press, 1982, σελ. 97-128,

⁹⁴ Baldry C., Bain P., Taylor P. (1998) 'Bright Satanic Offices': Intensification, Control and Team Taylorism. In: Thompson P., Warhurst C. (eds) *Workplaces of the Future. Critical Perspectives on Work and Organisations*. Palgrave, London, σελ. 166

⁹⁵ Όσον αφορά τους φορείς του τείλορισμού στην Ελλάδα βλέπε Λίλη Δεπούνη, *Φορείς τείλορισμού στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Α δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία 2019., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών Τμήμα Μεθοδολογίας Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών.

⁹⁶ Frederick W Taylor. *Scientific Management (Η επιστημονική οργάνωση της εργασίας)*. Αντισχολείο, 2019. Επιπρόσθετα για το έργο και την ζωή του Taylor βλέπε Χρήστος Καραμπάτσος. Από το αυτοκίνητο "Μηχανή της Περιπέτειας" στο "Περίφημον Μηχάνημα" της σιγαροποιίας - Κρίσιμα επεισόδια από την ιστορία της τεχνολογίας στην Ελλάδα, 1900-1920. α δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Σχολή Θετικών Επιστημών, Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, 2016..

Με αυτά τα εργαλεία μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι χώροι εργασίας των τηλεφωνητριών φτιάχτηκαν έτσι ώστε να δίνουν την δυνατότητα στην διοίκηση να ελέγχει πιο άμεσα το εργατικό δυναμικό. Εξάλλου η πειθαρχία αρχίζει πρώτα- πρώτα με την κατανομή των ανθρώπων στον χώρο. Οι μεγάλες αίθουσες, όπου στοιβάζονταν σε σειρά διπλά-δίπλα οι τηλεφωνήτριες έδιναν την δυνατότητα στους επόπτες να ελέγχουν με μεγαλύτερη ευκολία το εργατικό δυναμικό.

Ταυτόχρονα και το ίδιο το εργατικό δυναμικό γνώριζε ότι ανά πάσα στιγμή ήταν σε γνώση των επιστατών κάθε του κίνηση. Στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι το διαθέσιμο πρωτογενές υλικό δεν επαρκεί για μια πληρέστερη προσέγγιση του σχεδιασμού των χώρων εργασίας, αυτό σημαίνει ότι σε έναν βαθμό διαφορά ζητήματα σε μικρότερο η μεγαλύτερο βαθμό αποτελούν και εύλογες εικασίες. Ωστόσο, αντλώντας από τα διαθέσιμα τεκμήρια, δεν είναι αβάσιμο να υποθέσουμε ότι ο τρόπος που δομούνταν τα μεγάλα τηλεφωνικά κέντρα προσομοιάζει σε αυτό που ο Φουκώ περιγράφει ως πειθαρχικό χώρο και τα χαρακτηριστικά του: ⁹⁷

«Πρέπει να επισημαίνονται οι παρουσίες και οι απουσίες, να είναι γνωστό πού και πώς θα ανευρίσκονται τα άτομα, να οργανώνονται χρήσιμες επικοινωνίες, να διακόπτονται όλες οι άλλες, να είναι δυνατό σέ κάθε στιγμή να επιτηρείται ή συμπεριφορά τού καθενός, να αξιολογείται, να κυρώνεται, να μετριοούνται τα προσόντα και οι ικανότητες. Κοντολογίς, χρειάζεται μια μέθοδος για βαθύτερη γνώση των ατόμων, για τη θέση τους υπό έλεγχο και για τη χρησιμοποίησή τους. Η πειθαρχία οργανώνει έναν αναλυτικό χώρο».

Ο μαζικός ενιαίος και έμφυλος χώρος όπου εργάζονταν οι τηλεφωνήτριες, φαίνεται να αποτελούσε για την διοίκηση τον τρόπο μέσω του οποίου η εποπτεία και ο έλεγχος υπήρχε χωρίς να γίνεται εμφανής. Η τηλεφωνήτρια βρισκόταν υπό μια μόνιμη κατάσταση ορατότητας που εξασφάλιζε την αυτόματη πειθαρχησή της, καθώς η ίδια κατανοούσε ότι ανά πάσα στιγμή μπορεί να βρεθεί υπό έλεγχο.

⁹⁷ Foucault Michel. *Επιτήρηση και τιμωρία η γέννηση της φυλακής*, Έκδοση Ράππα ,2004,μετάφραση Καίτη Χατζηδήμου- Ιουλιέττα Ράλλη. Σελ. 197

Υποστηρίζω λοιπόν πάντα έχοντας υπόψη τους περιορισμούς που το ίδιο το διαθέσιμο υλικό μας θέτει, ότι στον Ο.Τ.Ε υπήρχε πλήρης «επιστημονικότητα» στην συγκρότηση των μεγάλων χώρων εργασίας των τηλεφωνητριών. Μια επιστημονικότητα που σε αντίθεση βέβαια με αυτό που εξέφραζαν οι τηλεφωνήτριες στον δημόσιο λόγο τους δεν στόχευε στην βελτίωση των συνθηκών εργασίας τους, αλλά στην βελτίωση της παραγωγικότητας και της εκμετάλλευσης της εργασίας τους.

98

2.2 Ο ρυθμός της εργασίας

Στην προηγούμενη ενότητα μεταξύ άλλων υποστήριξα ότι ο τρόπος με τον οποίο δομούνταν αρχιτεκτονικά τα μεγάλα τηλεφωνικά κέντρα προσομοίαζαν αρκετά με βιομηχανικά κτήρια. Αλλά δεν υπήρχαν απλά «αρχιτεκτονικές ομοιότητες». Η εργασία στα τηλεφωνικά κέντρα του Ο.Τ.Ε και σε μια βιομηχανική γραμμή παραγωγής φαίνεται να παρουσίαζαν αρκετά κοινά στοιχεία, καθώς και στις δυο περιπτώσεις μιλάμε για εργασίες με παρόμοιες μονότονες και επαναλαμβανόμενες κινήσεις.

Οι τηλεφωνήτριες περνούσαν τον εργάσιμο χρόνο τους, διεξάγοντας την ίδια εργασία, με τον ίδιο τρόπο, ενώ όπως συνέβαινε και συμβαίνει και σε μια γραμμή παραγωγής, ο ρυθμός και ο όγκος της εργασίας τους δεν ρυθμιζόταν από τις ίδιες, αλλά από τον ρυθμό της μηχανής (μεταλλάκτης).

⁹⁸ Για την επίδραση του τείλορισμού και της επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας, τόσο στην συγκρότηση της τηλεφωνίας ως «γυναικείο» επάγγελμα όσο και στην διαμόρφωση των χώρων και των συνθηκών εργασίας των τηλεφωνητριών στο εξωτερικό, βλέπε Frader, L. From Muscles to Nerves: Gender, "Race" and the Body at Work in France 1919–1939. *International Review of Social History*, 44(S7), 1999. Σελ.123-14, βλέπε επίσης, Lipartito, Kenneth. "When Women Were Switches: Technology, Work, and Gender in the Telephone Industry, 1890-1920." *The American Historical Review*, vol. 99, no. 4, [Oxford University Press, American Historical Association], 1994, σελ.. 1074–111,

Η περιγραφή αυτή δεν είναι αποτέλεσμα μια εξωτερικής παρακολούθησης της εργασίας των τηλεφωνητριών, αλλά ήταν μια διαδικασία που και οι ίδιες οι τηλεφωνήτριες την αντιλαμβάνονταν και την εξέθεταν δημόσια:

«Στον μεταλλάκτη, στο πολύπλοκο και ανεξήγητο για τους τρίτους αυτό μηχανήμα, του υπεραστικού η τηλεφωνήτρια θα εξυπηρετήσει τους συνδρομητές μιας πόλεως μεγάλης ή δυο τριών μικρότερων. Η δουλειά από πρωί- πρωί ξεκινά και παίρνει μέσα σε μισή ώρα τον ρυθμό μιας ταχύτατης μηχανής.»⁹⁹

Σύμφωνα με τον πανελλήνιο σύλλογο τηλεφωνητριών ο ρυθμός της εργασίας τους ήταν υπερβολικά εντατικός σε σημείο που συχνά υπερέβαινε τα όρια της κανονικής απασχόλησης.¹⁰⁰ Η τηλεφωνήτρια φαίνεται να εργαζόταν στο 100% των δυνατοτήτων του μεταλλάκτη. Επιπρόσθετα, οποιαδήποτε αύξηση των τηλεφωνικών ανταποκρίσεων δεν οδηγούσε σε αύξηση των τεχνικών μέσων, του προσωπικού ή των κυκλωμάτων, αλλά αντιμετωπιζόταν με την εντατικοποίηση της εργασίας των τηλεφωνητριών. Χαρακτηριστικά είναι τα στοιχεία που κατέθεσε η πρόεδρος του συλλόγου των τηλεφωνητριών Ευγενία Κατσουρίδου σε συγκέντρωση του συλλόγου που πραγματοποιήθηκε στο θέατρο «Γ. Παππά» στις 16 Μαΐου 1966.

Σύμφωνα λοιπόν με την Κατσουρίδου, το 1965 υπήρξε μια αύξηση κινήσεως της τάξεως του 20% στις πόλεις της Λαμίας, της Καβάλας, της Τρίπολης, της Καλαμάτας και του Αγρινίου. Η αντίστοιχη αύξηση των μεταλλακτών, δηλαδή του απαραίτητου μηχανικού μέσου για την διεκπεραίωση της εργασίας, κινήθηκε στο 0%, ενώ η αύξηση του προσωπικού με εξαίρεση την Καβάλα όπου και παρατηρήθηκε μια αύξηση του 3% σε όλες τις υπόλοιπες πόλεις ήταν μηδενική.¹⁰¹

⁹⁹ «Περιγραφή της εργασίας μιας τηλεφωνήτριας στον μεταλλάκτη» 1965-1967, ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων.
http://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles_aski/005.04.019.026.383.00011-1.pdf (τ.π 9/1/2022)

¹⁰⁰ «Υπόμνημα του Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών» 1966, ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων, http://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles_aski/005.04.019.026.383.00009-7.pdf (τ.π 9/1/2022)

¹⁰¹ «Συνθήκες εργασίας τηλεφωνητριών» 1967, ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων .
http://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles_aski/005.04.019.026.383.00003-13.pdf (τ.π 9/1/2022)

Η διαμόρφωση ενός τέτοιου παραγωγικού μοντέλου, όπου κάθε αύξηση της κίνησης προκαλούσε αντίστοιχη αύξηση της εντατικοποίησης της εργασίας, δεν θα μπορούσε να πραγματοποιείται προσαρμόζοντας όλο και περαιτέρω το γυναικείο σώμα στον ρυθμό της μηχανής, αλλά αργά ή γρήγορα θα επηρέαζε και το ίδιο το ωράριο της εργασίας.

Ο χρόνος εργασίας λοιπόν έπρεπε να αυξηθεί, έτσι παρά το γεγονός ότι ο εσωτερικός κανονισμός του Ο.Τ.Ε προέβλεπε 6 ώρες εργασίας για τις τηλεφωνήτριες, η υπηρεσία για να καλύψει τα κενά μεγάλωνε το ωράριο είτε μέσω της μορφής των υποχρεωτικών υπερωριών, είτε με την μορφή της αύξησης των επικουρικών τμημάτων.¹⁰²

103

Τα στοιχεία που κατέθετε ο σύλλογος των εργαζομένων είναι αποκαλυπτικά για την κατάσταση που υφίσταντο οι τηλεφωνήτριες και την υπερεντατικοποίηση της εργασίας τους. Στις χρονιές 1966-1967 από την υπηρεσία του Ο.Τ.Ε αποχώρησαν 120 εργαζόμενοι, από αυτούς οι 70 ήταν τηλεφωνήτριες.¹⁰⁴ Η εντατικοποίηση του ρυθμού της εργασίας φαίνεται ότι αποτελούσε βασική τακτική της υπηρεσίας, και αυτή η τακτική έβρισκε ως κατάλληλο έδαφος να αναπτυχθεί τον πιο υποτιμημένο εργασιακό κλάδο του ΟΤΕ, τις τηλεφωνήτριες.

Η ένταση του ρυθμού της εργασίας και η προσπάθεια αυτή να συμβαδίζει με τους ρυθμούς του μεταλλάκτη δεν επιδιωκόταν να γίνει πράξη μόνο μέσω της

¹⁰² «Υπόμνημα του Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών» 1966, ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων. http://www.gender.panteion.gr/gr/pdf_files_aski/005.04.019.026.383.00009-18.pdf (τ.π 9/1/2022)

¹⁰³ Στην Αμερική η αύξηση της παραγωγικότητας και του εργάσιμου χρόνου, γινόταν και με μια ακόμα διαδικασία, αυτό που στα ελληνικά περιγράφεται ως διπλή προσέλευση, Δηλαδή οι τηλεφωνήτριες πηγαίαν αρχικά για εργασία το πρωί όπου και υπήρχε αυξημένη τηλεφωνική κίνηση, φεύγαν το μεσημέρι που η κίνηση έπεφτε, για να επιστρέψουν ξανά το απόγευμα στο, Kenneth Lipartito . “When Women Were Switches: Technology, Work, and Gender in the Telephone Industry, 1890-1920.” *The American Historical Review* 99, no. 4 (1994):σελ. 1099 Στην περίπτωση του Ο.Τ.Ε η διπλή προσέλευση ίσχυε σε ορισμένα τμήματα της επαρχίας ενώ πήγε να εφαρμοστεί και στην Αθήνα αλλά κάτω από τις κινητοποιήσεις του συλλόγου τελικά δεν εφαρμόστηκε στο «Αγωνιστική κινητοποίηση του συλλόγου μας ματαιώνει την καθιέρωση διπλής προσελεύσεως» » *Αναγέννησις, επίσημον όργανον πανελληνίου συλλόγου τηλεφωνητριών*, Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 1965, αριθ φύλλου 6-7 σελ.1

4

¹⁰⁴ Συνθήκες εργασίας τηλεφωνητριών 1967, ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων

έμμεσης ή άμεσης αύξησης των εργάσιμων ωρών. Μέσα από το αρχείο του συλλόγου τηλεφωνητριών και της εφημερίδας τους, βλέπουμε και μια άλλη πλευρά της εντατικοποίησης της εργασίας τους, το κυνήγι του εργατικού «χασομεριού». Κάθε νεκρή μη παραγωγική ώρα στο πλαίσιο της εργασίας έπρεπε να αφανιστεί, όσο διαρκούσε το βωρο η το 7ωρο της εργασίας η τηλεφωνήτρια δεν έπρεπε να έχει άλλες ανάγκες ούτε καν τις βασικές ανάγκες, όπως το να πηγαίνει τουαλέτα.

Υπό αυτό το πρίσμα παραδείγματος χάριν οι διευθυντές του υπεραστικού τηλεφωνικού κέντρου Αθηνών (Υ.Τ.Κ.Α): *«Παραμονές του Πάσχα, ημέρες δηλαδή, εξαντλητικής δουλειάς έκαναν αυστηρές συστάσεις στις εποπτεύουσες για να μη διευκολύνονται οι τηλεφωνήτριες σε έκτακτες ανάγκες τους.»*¹⁰⁵

Στο ίδιο πλαίσιο οι τηλεφωνήτριες της επαρχίας στα κενά διαστήματα της τηλεφωνίας υποχρεώνονται να εργάζονται ως τηλεγραφήτριες, ως δακτυλογράφοι, ακόμα και ως λογίστριες.¹⁰⁶

Από την στιγμή λοιπόν που ο χρόνος μετατράπηκε σε χρήμα δεν μπορεί να χαραμίζεται, το κυρίαρχο δεν ήταν αν με τους υπάρχοντες ρυθμούς έβγαινε η εργασία αλλά η αξία του χρόνου.¹⁰⁷ Δεν επιτρεπόταν να χαθεί ούτε λεπτό εργασίας. Έτσι στον Πύργο παραδείγματος χάριν, οι τηλεφωνήτριες υποχρεώνονταν να κάνουν εργασία λογιστηρίου πάνω στους μεταλλάκτες, αν μένανε λίγα λεπτά ελεύθερες.¹⁰⁸

2.3 Η τηλεφωνήτρια ως μηχανή

Το σώμα της τηλεφωνήτριας στον βαθμό που ενσωμάτωνε τους πλήρως εντατικοποιημένους ρυθμούς εργασίας, κατ' ουσία δηλαδή τους ρυθμούς των

¹⁰⁵ «Απαγορεύεται» » *Αναγέννησις, επίσημον όργανον πανελληνίου συλλόγου τηλεφωνητριών*, Απρίλιος 1965, αριθ. φύλλου 1.

¹⁰⁶ «Εμπειρίες». *Αναγέννησις, επίσημον όργανον πανελληνίου συλλόγου τηλεφωνητριών*, Απρίλιος 1965, αριθ. φύλλου 1

¹⁰⁷ Για το πώς ο βιομηχανικός καπιταλισμός μεταβάλλει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι σκέφτονται τον χρόνο, και παράλληλα το πώς ο χρόνος εργασίας αποκτά ανώτερη αξία στο Ε.Π. Τομσον, *Χρόνος εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*,. Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 1994, μετάφραση Βασίλης Τομανάς.

¹⁰⁸ «Εμπειρίες». *Αναγέννησις, επίσημον όργανον πανελληνίου συλλόγου τηλεφωνητριών*, Απρίλιος 1965, αριθ. φύλλου 1

μηχανών, άρχιζε σταδιακά στην οπτική της διοίκησης να συγχωνεύεται με την ίδια την μηχανή. Ένας νέος ψυχο-φυσικός δεσμός διαμορφωνόταν ανάμεσα στην τηλεφωνήτρια και τον μεταλλάκτη:

« Δεν πρέπει να διψάση, δεν πρέπει να πεινάση, δεν πρέπει να θελήση, να πάη τουαλέτα, δεν πρέπει να μάθει τι κάνει το άρρωστο παιδί της, οι γονείς της, ο άνδρας της. Δεν έχει δικαίωμα να είναι άνθρωπος στην διάρκεια του δώρου η 7ώρου της. Ο ΟΤΕ την θέλει εξάρτημα των μηχανημάτων, μια βίδα, μια βίδα που αν τύχη και χαλάση από την πολλή δουλειά θα της ζητηθούν και από πάνω ευθύνες.»¹⁰⁹

Διάφορα αποσπάσματα ανάλογου τύπου διαπερνάν τόσο την εφημερίδα του συλλόγου τηλεφωνητριών όσο και το αρχείο τους. Το γυναικείο σώμα των τηλεφωνητριών ήταν το κατεξοχήν πεδίο πάνω στο οποίο μπορούσαν να εφαρμοστούν όλες οι τεχνικές «επιστημονικές» βελτιώσεις. Το σώμα της τηλεφωνήτριας γίνεται πεδίο ελέγχου των ορίων του ανθρώπινου. Όπως αναπνέουμε χωρίς να χρειάζεται να το σκεφτόμαστε, επιχειρήθηκε και σε μεγάλο βαθμό έγινε δυνατό, με παρόμοιο τρόπο να διεξάγεται η τηλεφωνική συγκοινωνία από την τηλεφωνήτρια. Μηχανικές, μονότονες επαναλαμβανόμενες κινήσεις ή αλλιώς κινήσεις μηχανής χαρακτήριζαν την εργασία της.

Το σώμα της τηλεφωνήτριας εκπαιδεύτηκε σταδιακά στο να ακολουθεί αρχικά τους ρυθμούς της μηχανής, και αφού το κατόρθωσε αυτό, τα στοιχεία που την χώριζαν από την μηχανή άρχιζαν όλο και περισσότερο να ξεθωριάζουν. Αυτή η διαδικασία βέβαια έχει ιστορικό βάθος, δεν πρωτοεμφανίζεται στις τηλεφωνήτριες και σχετίζεται με τις ευρύτερες αλλαγές που προκάλεσε η εκβιομηχάνιση της παραγωγής και η είσοδος της επιστημονικής οργάνωσης. Με χαρακτηριστικό τρόπο την περιέγραφε ο Αντόνιο Γκραμσι :

Η έκφραση «συνείδηση σκοπών» μπορεί να φανεί το λιγότερο πνευματώδης σ' αυτόν που θα θυμάται τη φράση του Ταίηλορ για τον «εκπαιδευμένο γορίλλα». Πραγματικά ο Ταίηλορ έκφρασε με ωμό κυνισμό το σκοπό της αμερικανικής κοινωνίας: να αναπτύξει στον εργάτη —στον ανώτατο δυνατό βαθμό— μηχανικές και

¹⁰⁹ Στο ίδιο

αυτοματοποιημένες κινήσεις, να συντρίψει τον παλιό ψυχο-φυσικό δεσμό της ειδικευμένης επαγγελματικής εργασίας που απαιτούσε μια ορισμένη ενεργητική συμμετοχή της διάνοιας, της φαντασίας, της πρωτοβουλίας του εργάτη και να αναγάγει τις παραγωγικές δραστηριότητες στη φυσική, μηχανική πλευρά μονάχα. Αλλά στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για πρωτότυπες καινοτομίες: πρόκειται μονάχα για την πιο πρόσφατη φάση ενός μακρόχρονου προτσές που ξεκίνησε με τη γέννηση αυτού του ίδιου του βιομηχανισμού, φάση που είναι μονάχα πιο εντατική από τις προηγούμενες και εκδηλώνεται με πιο ωμές μορφές, αλλά που κι αυτή θα ξεπεραστεί με τη δημιουργία ενός νέου ψυχο-φυσικού δεσμού διαφορετικού τύπου από τους προηγούμενους και αναμφισβήτητα ενός ανώτερου τύπου¹¹⁰.

Ποια είναι λοιπόν τα όρια τα οποία διαχωρίζουν την ανθρώπινη εργασία από την μηχανική; Το σημείο που διαχωρίζει την ανθρώπινη εργασία τόσο από την εργασία των μηχανών όσο και από τη ζωική εργασία, είναι ότι η ανθρώπινη εργασία περιλαμβάνει την συνειδητή και εμπρόθετη δράση.¹¹¹ Όσο όμως το υποκείμενο τηλεφωνήτρια απομακρυνόταν από μια εργασία που περιλάμβανε συνειδητή και εμπρόθετη δράση δηλαδή μια εργασία στην οποία ενυπήρχε ακόμα ο αυτοσχεδιασμός και προσέγγιζε μια απόλυτα επαναλαμβανόμενου μηχανικού τύπου εργασία, η οποία μάλιστα όπως έχει αναφερθεί ακολουθούσε τους ρυθμούς των μηχανών, τότε τι χώριζε τις μηχανές από τις τηλεφωνήτριες;

Για την διοίκηση, όπως τουλάχιστον προσλαμβάνουμε την στάση της μέσω των περιγραφών του συλλόγου των τηλεφωνητριών, δεν τις χώριζε σχεδόν τίποτα:

«Εξαπολύονται διευθυντής και επόπται για να κατασκοπεύσουν τις τηλεφωνήτριες που ζήτησαν λιγόλεπτη άδεια. Εάν η τηλεφωνήτρια έχει πάει αυτή την ώρα στην τουαλέτα κάτι πάει και έρχεται. (Αν και καλά θάταν να περιμένει να πάει στο σπίτι της). Αν όμως ζήτησε άδεια για να ξεζαλιστεί λιγάκι και συνδυάσει στο διάστημα αυτό και το κάπνισμα μισού τσιγάρου η κάνει ένα τηλεφώνημα τότε αλλοίμονο. Η διεύθυνση ίσως σοκάρετε που καπνίζουν οι γυναίκες ίσως δεν μας δικαιολογεί κοινωνικές ανάγκες , ίσως δεν νοεί ότι δεν γίνεται να κουρντίζουμε τον οργανισμό

¹¹⁰ Αντόνιο Γκράμσι, *Αμερικανισμός και Φορντισμός τετράδιο 22, Α/ΣΥΝΕΧΕΙΑ 1990*, μετάφραση Ρούντι Ρινάλντι, σελ. 70.

¹¹¹ Harry Braverman, *Εργασία και μονοπωλιακό κεφάλαιο η υποβάθμιση της εργασίας στον εικοστό αιώνα (τόμος πρώτος)*. Λέσχη Κατασκόπων 21 αιώνα, 2005, σελ.60

ακόμα και αν θεωρούμεθα μηχανές, φαίνεται ότι δεν φτάσαμε σε σημείο τέτοιας μηχανικής τελειότητας ώστε να μην δημιουργούνται στο εξάωρο άλλες ανάγκες από αυτές που ικανοποιούνται στα 30' ρεπό.»¹¹²

Το παραπάνω απόσπασμα μας δίνει και μια ακόμα πλευρά η οποία αξίζει να σχολιαστεί. Το έμφυλο σώμα της τηλεφωνήτριας από τη στιγμή που μετατρέπεται σε μηχανή μετασχηματίζεται σε ένα σώμα χωρίς ανάγκες. Προκαλούσε σοκ το να κάπνιζαν οι τηλεφωνήτριες, να πήγαιναν τουαλέτα, να κάθονταν για να ξεζαλιστούν. Τα μηχανοποιημένα σώματα των τηλεφωνητριών αντιμετώπιζονταν από την διοίκηση ως σώματα χωρίς ανάγκες. Το γεγονός ότι οι τηλεφωνήτριες ήταν γυναίκες, οι οποίες βρίσκονταν στην χαμηλότερη ιεραρχία του οργανισμού, επέδρασε καθοριστικά στο να μπορέσουν να γίνουν τα «πειραματόζωα» αυτής της διαδικασίας.

Η αντίληψη για το ανθρώπινο σώμα ως μηχανή είχε την προέλευσή της. Το 1948 στο *British Journal of Psychiatry* ο Kenneth J.W Craik δημοσίευε άρθρο που τιτλοφορούνταν «Theory of the human operator in control systems. The operator as an engineering system».¹¹³ Στο άρθρο ο άνθρωπος παρουσιαζόταν ως μια μηχανή. Η ανθρώπινη μηχανή έχει αισθητηριακούς μηχανισμούς, ένα υπολογιστικό σύστημα που ανταποκρίνεται με βάση την προηγούμενη εμπειρία, ένα σύστημα ενίσχυσης - τις απολήξεις των κινητικών νεύρων και τους μυς και τέλος μηχανικούς συνδέσμους μέσω των οποίων η μυϊκή εργασία παράγει φαινόμενα ορατά στον εξωτερικό παρατηρητή.¹¹⁴

Η προσπάθεια να θεωρηθεί ο εργάτης και η εργάτρια ως μηχανή έχει, λοιπόν, ένα ιστορικό βάθος.

Το γυναικείο σώμα της τηλεφωνήτριας γίνεται λοιπόν ένα με τις μηχανές της εργασίας της. Τα άκρα της συνδέονταν μόνιμα με τον μεταλλάκτη, τα μάτια της με τα λαμπάκια που ειδοποιούν για νέες συνδέσεις, τα αυτιά της ήταν μόνιμα συνδεδεμένα

¹¹² «Απόψεις μας», *Αναγέννησις, επίσημον όργανον πανελληνίου συλλόγου τηλεφωνητριών*, Μάιος-Ιούνιος 1965, αριθ. 2-3, σελ.1 και 3.

¹¹³ Craik, K. J. W. (1947). "Theory of the human operator in control systems; I. The operator as an engineering system." *British Journal of Psychology*, 38, σελ. 56-61

¹¹⁴ Harry Braverman, *Εργασία και μονοπωλιακό κεφάλαιο η υποβάθμιση της εργασίας στον εικοστό αιώνα (τόμος πρώτος)*. Λέσχη Κατασκόπων 21 αιώνα, 2005, σελ.201

με τα ακουστικά. Η τηλεφωνήτρια σταδιακά φαίνεται να μετατρέπεται σε μια «ανθρώπινη» μηχανή.

Πέρα όμως από τις περιγραφές των ίδιων των τηλεφωνητριών, αντίστοιχες οπτικές των πολύ κοντινών σχέσεων των τηλεφωνητριών με τις μηχανές τους, παρατηρούμε και αλλού. Παραδείγματος χάριν άνδρας αρθρογράφος με τα αρχικά Νικ. Τσέκο γράφει στο περιοδικό *δεσμοί του ΟΤΕ*¹¹⁵:

«Η αρχαία ρήση «εν αρχή είναι ο λόγος» μας ήρθε στο μυαλό όταν μπήκαμε στον πελώριο θάλαμο του μεγάρου της οδού Πατησίων οπού στεγάζεται το Κέντρον Αστικών Πληροφοριών του ΟΤΕ, γιατί η Α.Μ. ο λόγος απασχολούσε και τις τέσσερις σειρές των κοριτσιών που καθισμένα μπροστά στα «ταμπλό» τους μιλούσαν στις χοάνες των ακουστικών και θα μπορούσε να πη κάνεις ότι ήταν ριζωμένα στο κεφάλι τους»¹¹⁶»

Ακόμα και για έναν εξωτερικό παρατηρητή ήταν δυσδιάκριτο το σημείο που χώριζε τις τηλεφωνήτριες από τις μηχανές. Τα ακουστικά για τον εξωτερικό παρατηρητή φαινόταν ως προέκταση του κεφαλιού των τηλεφωνητριών ένα ακόμα σημείο σύνδεσης των τηλεφωνητριών με τις μηχανές.

Μια νέα επιστήμη ελέγχου του ανθρώπινου σώματος έκανε σιγά-σιγά τα πρώτα της βήματα στις αίθουσες εργασίας των τηλεφωνητριών. Μια επιστήμη που ανασχημάτιζε, αποδιάρθρωνε και ανασύνθετε το γυναικείο σώμα της τηλεφωνήτριας με στόχο την διαμόρφωση ενός σώματος που δεν εκτελούσε αυτό που το ίδιο επιθυμούσε, αλλά θα ενεργούσε με βάση τις κατευθύνσεις της διοίκησης. Ενός σώματος λοιπόν χωρίς ανάγκες και ενός υποκειμένου χωρίς εμπρόθετη δράση και σκέψη.

2.4.Επιτήρηση και Τιμωρία

Η πειθαρχία του εργατικού δυναμικού, η αύξηση της παραγωγικότητας και της εκμετάλλευσης δεν θα μπορούσαν να συμβούν μόνο με την οργάνωση του χώρου

¹¹⁵ Νικ. Τσέκο, « Ηρωίδες του ΟΤΕ» *Δεσμοί: διευθυντής Ανδρέας Πάγκαλος. Αθήναι: [Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος], Τεύχος 1, σελ.29. 1964.*

¹¹⁶ Η υπογράμμιση δική μου

εργασίας και την μηχανοποίηση της εργασιακής διαδικασίας. Χρειαζόταν και η ανθρώπινη παρέμβαση. Τον ρόλο αυτό ανέλαβαν οι άνδρες επόπτες.¹¹⁷

Το μοντέλο της επιστημονικής διαχείρισης της εργασίας, όπως αναπτύχθηκε από τον Taylor, δεν ήταν απλώς μια προσπάθεια για πιο αποτελεσματική και αποδοτική εκτέλεση των εργασιών. Στην πραγματικότητα περιλάμβανε και ένα νέο μοντέλο επίβλεψης της εργασίας, που στόχο είχε μια ριζική αναδιοργάνωση της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας.

Αυτό το μοντέλο πιθανότατα προσπάθησε να εφαρμόσει και ο όμιλος του Ο.Τ.Ε. Μέχρι την εποχή συγκρότησης του σωματείου τον εποπτικό ρόλο επί των τηλεφωνητριών τον κατέχει η προϊστάμενη τηλεφωνήτρια. Με την πάροδο του χρόνου σημειώνεται μια καθοριστική αλλαγή, που αναδιαμορφώνει τους όρους της εποπτείας επί του εργατικού δυναμικού. Η εργασία των εποπτών, οι οποίοι ήταν άνδρες μετασχηματίστηκε από επιτελική εργασία, δηλαδή από μια εργασία που αφορούσε κυρίως τον έλεγχο επί των τεχνικών μέσων της υπηρεσίας και των αναγκών σε προσωπικό, σε έργο επιστασίας ελέγχοντας στην ουσία μόνο τις τηλεφωνήτριες. Έτσι αντί οι επόπτες να ελέγχουν την ποιότητα των τεχνικών μέσων αρχίσαν όλο και περισσότερο να ελέγχουν τις ίδιες τις τηλεφωνήτριες :

«Γνωστή η θέση που παίρνουν οι κ.κ συνάδελφοι επόπται απέναντι των συναδέλφων τηλεφωνητριών. Έρχονται με σχέδια να πρωτοτυπήσουν έναντι των άλλων εποπτών με φιλοδοξία να αναγνώριστή η αξία τους και να δεχθούν προφανώς τα συγχαρητήρια από την Διεύθυνση για την καλή εκμετάλλευση όχι των κυκλωμάτων (με τις σημερινές συνθήκες δεν μπορεί να γίνη) αλλά των τηλ)τριων.»¹¹⁸

¹¹⁷ Frader, L. (1999). *From Muscles to Nerves: Gender, "Race" and the Body at Work in France 1919–1939. International Review of Social History*, 44 , σελ. 126- 127

¹¹⁸ «Σατραπισμοί». *Αναγέννησις, επίσημον όργανον πανελληνίου συλλόγου τηλεφωνητριών*, Μάϊος- Ιούνιος 1965, αριθ. φύλλου 2, σελ..3

Το σωματείο υποστήριζε ότι η αλλαγή αυτή συνδεόταν με την εντατικοποίηση της εργασίας της τηλεφωνήτριας: *«Η εντατικοποίηση της εργασίας της τηλεφωνήτριας έφερε σε πρώτη μοίρα την άσκηση αυστηρού ελέγχου στην τηλεφωνήτρια και σε δεύτερη μοίρα τις ανάγκες τις υπηρεσίας σε τεχνικά μέσα και προσωπικό»*.¹¹⁹

Η νέα αυτή κατάσταση μετέτρεψε την τηλεφωνήτρια σε αποδιοπομπαίο τράγο για κάθε αδυναμία στην εξυπηρέτηση των πελατών, ενώ ουκ ολίγες ήταν οι παράλογες απαιτήσεις των εποπτών. Η υποτιμητική συμπεριφορά των εποπτών προς τις τηλεφωνήτριες μετατράπηκε με τον χρόνο σε μια μόνιμη κατάσταση. Η υπηρεσία δεν ήταν άμοιρη ευθυνών, αντίθετα με βάση και τα στοιχεία που κατέθετε ο σύλλογος των τηλεφωνητριών φαίνεται ότι η μεταφορά των ευθυνών στην τηλεφωνήτρια αποτελούσε πάγια τακτική του ομίλου, καθώς με βάση τα στοιχεία ήταν οι πιο τιμωρημένες υπάλληλοι του Ο.Τ.Ε.¹²⁰

Οι τιμωρίες μάλιστα πολλές φορές έπαιρναν και σωματικές μορφές. Χαρακτηριστικά :

*«Στις 9.12.65 το βράδυ προϊστάμενος του ΥΤΚ Αθηνών έδωσε εντολή σε συνάδελφο τηλεφωνήτρια μέσω της προϊσταμένης να σηκωθεί από την θέση της και να σταθή όρθια στη μέση της αιθούσης διότι προς στιγμή είχε βγάλει το ακουστικό της. Όταν η ίδια η συνάδελφος θέλησε να μάθη για ποιο λόγο δόθηκε αυτή η εντολή ο προϊστάμενος απάντησε : «Δεν δέχομαι έλεγχο είμαι ανεξέλεγκτος»*¹²¹

Το φύλο σε αυτή την διαδικασία έπαιξε εμφανή ρόλο. Όπως τονίζει εξάλλου η Έφη Αβδελά *«ένας δύσκολος προϊστάμενος δεν σημαίνει το ίδιο πράγμα για τους άντρες και τις γυναίκες υπαλλήλους, καθώς εκείνες είναι πιο εκτεθειμένες στην*

¹¹⁹ «Συνθήκες εργασίας τηλεφωνητριών» 1967, ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων. http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00003-13.pdf (τ.π 9/1/2022)

¹²⁰ Στο ίδιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00003-17.pdf (τ.π 9/1/2022)

¹²¹ «Η «ΤΙΜΩΡΙΑ»» Αναγέννησις, επίσημον όργανον πανελληνίου συλλόγου τηλεφωνητριών, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1965, αριθ. φύλλου 8, σελ.1

αυθαιρεσία. Οι ανώτεροι είναι συχνά δύσπιστοι απέναντι στην εργασία των γυναικών και εύκολα αντιμετωπίζουν με εχθρότητα την παρουσία τους στην υπηρεσία». ¹²²

Αλλά εάν το παραπάνω απόσπασμα αναφέρεται γενικά στον δημόσιο τομέα, πλείστα ήταν τα παραδείγματα από τον ειδικό χώρο εργασίας των τηλεφωνητριών που το επιβεβαιώνουν. Έτσι αρκετές ήταν οι αναφορές ενάντια σε παρεκτρεπόμενους επόπτες που καταθέτει ο σύλλογος των τηλεφωνητριών. ¹²³ Συχνές ήταν σύμφωνα με τις εργαζόμενες οι άδικες και αψυχολόγητες παρατηρήσεις από τους επόπτες προς τις τηλεφωνήτριες, με πολλές από αυτές μάλιστα να συμβαίνουν παρουσία τρίτων γεγονός που ρητά απαγορευόταν από τον κανονισμό. ¹²⁴

Χωρίς την δράση του επόπτη, ο επιδιωκόμενος ρυθμός εργασίας και η πειθαρχία των τηλεφωνητριών θα ήταν αδύνατον να γίνουν πράξη. Όταν οι τηλεφωνήτριες δεν ακολουθούσαν την προβλεπόμενη ταχύτητα των μηχανών, ο επόπτης αναλάμβανε δράση για να τις επαναφέρει στην τάξη:

«Καθημερινά επόπτης του Υ.Τ.Κ.Α καλεί στο γραφείο του συναδέλφους τηλεφωνήτριας που εργάζονται εις την ταχεία για να τις επίπληξη εάν κατά τύχην πραγματοποίησαν 4-5 συνδιαλέξεις λιγότερες από μια άλλη, μια ώρα του εξάωρου.» ¹²⁵

Ειδικά από την στιγμή που η εργασία του επόπτη σταδιακά ταυτίστηκε όλο και περισσότερο με τον έλεγχο της εργασίας των τηλεφωνητριών και λιγότερο με τον έλεγχο των τεχνικών μέσων, η τηλεφωνήτρια ανεξάρτητα από τους πραγματικούς λόγους που διαμόρφωναν δυσκολίες στην υπηρεσία γίνεται στόχος από τους επόπτες:

¹²² Έφη Αβδελά « Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού, καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα , 1908-1955, έκδοση Ίδρυμα Έρευνας και Παιδεία της εμπορικής τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1990 , σελ. 223

¹²³ «Απολογισμός τους διοικητικού συμβουλίου (Ιούλιος 1966- Φεβρουάριος 1967)», ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων , http://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles_aski/005.04.019.026.383.00005-5.pdf (τ.π 9/1/2022)

¹²⁴ «Συνθήκες εργασίας τηλεφωνητριών 1967»π, ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων, http://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles_aski/005.04.019.026.383.00003-18.pdf (τ.π 9/1/2022)

¹²⁵ «Εξευτελιστικό μέτρο» Αναγέννησις, επίσημον όργανον Πανελληνίου-Συλλόγου-Τηλεφωνητριών, , Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1965, αριθ. Φύλλου 6-7, σελ.4

«Διότι με ποιο δικαίωμα ο Επόπτης παρατηρεί και εξουτελίζει τηλεφωνήτριας στο γραφείο του παρουσία κι άλλων συναδέλφων όταν είμαστε υποχρεωμένες να καλέσουμε 10 φορές νούμερο στο ημιαυτόματο Ηρακλείου για να πάρουμε το σωστό και 15 φορές της Καλαμάτας και της Μυτιλήνης;»¹²⁶

Για τις τηλεφωνήτριες η δράση των εποπτών αποτυπωνόταν στον λόγο τους ως μια δράση αστυνόμευσης, γεγονός που τις έκανε να αναρωτιούνται για το ποιος ήταν ο πραγματικός ρόλος των εποπτών:

«Η δε σπουδή των εποπτών ως προς την «καλή» εφαρμογή αυτών των καταπιεστικών μέτρων της Διευθύνσεως μας βάζει σε ωρισμένες σκέψεις. Και διερωτώμεθα. Τοποθετήθηκαν στο Υ.Τ.Κ.Α για αστυνόμευση η γιατί-καλώς η κακώς-θεωρήθηκε ότι μπορούν με την θεωρητική τους κατάρτιση να συμβάλουν στην καλή οργάνωση της δουλειάς και ωφελούν ή βλάπτουν την υπηρεσία όταν με τα μέτρα που παίρνουν και ο παράγων άνθρωπος καταπατείται και ο ανθρωπισμός που οι ίδιοι θα έπρεπε να έχουν χάνεται ;»¹²⁷

Αυτή η εικόνα του πανταχού παρόντος ελέγχου δεν σχηματίζεται μόνο μέσα από τις αφηγήσεις του συλλόγου των τηλεφωνητριών. Στο δελτίον πληροφοριών του ΟΤΕ, το οποίο αποτελούσε επίσημο όργανο ενημέρωσης του κοινού του ΟΤΕ, από την διοίκηση βρίσκουμε την εξής ενδιαφέρουσα αναφορά:

« Και κάτι μεταξύ μας, μην μιλάτε άσχημα στις τηλεφωνήτριες. Αν ταλαιπωρηθήκατε κάποτε κατά πάσα πιθανότητα δεν θα φταίει γι αυτό η τηλεφωνήτρια. Οποσδήποτε είναι όλες κοπέλες με μόρφωση και αγωγή και δεν πρέπει να τις κακομεταχειρίζεσθε. Εκείνες μια άσχημη λέξι να πουν θα συλληφθούν από τον έλεγχον που αγρυπνεί διαρκώς και θα τιμωρηθούν.»¹²⁸

Στο απόσπασμα που προηγήθηκε ενδιαφέρον έχει το γεγονός και της υπεράσπισης των τηλεφωνητριών από τον οργανισμό. Βέβαια η υπεράσπιση αυτή

¹²⁶ Στο ίδιο

¹²⁷ «Προϊστάμενες και επόπτες» Αναγέννησις, επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών, Ιούλιος-Αύγουστος 1965 αριθ. φύλλου 4-5 σελ 1-3

¹²⁸ Η υπογράμμιση δική μου. Δελτίον πληροφοριών του Ο.Τ.Ε: έκδοσις Γραφείου Τύπου του Ο. Τ. Ε. Αθήναι: Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος. Τεύχος 6 Αύγουστος 1962. '

βρίσκεται εντός του πλαισίου της υπενθύμισης του αυστηρού ελέγχου που βιώνουν οι τηλεφωνήτριες.

Τεκμήρια για τον τρόπο με τον οποίο διαρθρωνόταν ο έλεγχος της εργασίας των τηλεφωνητριών πέρα από το αρχείο του συλλόγου των τηλεφωνητριών, της εφημερίδας του ή των εντύπων που σχετίζονταν με τον Ο.Τ.Ε. βρίσκουμε και στις εφημερίδες της εποχής.

Έτσι παραδείγματος χάριν στην εφημερίδα *Μακεδονία* στο φύλο που κυκλοφόρησε στις 12/4/1967 στο άρθρο που τιτλοφορούνταν « Αι παρεκτροπαι τηλεφωνητριών», μαθαίνουμε ότι οι τηλεφωνήτριες του υπεραστικού τηλεφωνικού κέντρου Αθηνών υποχρεώνονταν να δηλώνουν στους πελάτες τον αριθμό της θέσης τους, ώστε να ήταν δυνατόν ο άμεσος εντοπισμός τους σε περίπτωση καταγγελίας τους.¹²⁹

Ο έλεγχος των τηλεφωνητριών επομένως βλέπουμε ότι περνούσε και στους ίδιους τους πελάτες. Ένα πλέγμα ελέγχου και τιμωριών καθόριζαν την εργασία της τηλεφωνήτριας στον Ο.Τ.Ε.

Από τον τρόπο με τον οποίο δομήθηκαν τα μεγάλα τηλεφωνικά κέντρα, μέχρι και τον ρόλο που είχαν αναλάβει οι άνδρες επόπτες, η διαρκής επιτήρηση της τηλεφωνήτριας αποτελούσε μια δεδομένη πραγματικότητα. Ο έλεγχος και η τιμωρία της τηλεφωνήτριας όμως δεν ήταν αυτοσκοπός αλλά το μέσο. Το μέσο για την αύξηση της παραγωγικότητας της, για την αύξηση της εκμετάλλευσης.

Το παρόν κεφάλαιο ξεκίνησε μια προσπάθεια εξέτασης του τρόπου με τον οποίον συγκροτήθηκαν οι χώροι εργασίας των τηλεφωνητριών και ολοκληρώθηκε με την τελευταία ενότητα που αφορούσε τον τρόπο με τον οποίο επιτελέστηκε η επιτήρηση και ο έλεγχος επι των τηλεφωνητριών.

Ενδιάμεσα ασχολήθηκα με τον ρυθμό εργασίας των τηλεφωνητριών και την μηχανοποίηση των σωμάτων τους. Σε μεγάλο βαθμό και οι τέσσερις αυτές ενότητες βρίσκονται σε μια σύνδεση μεταξύ τους. Η κατανόηση της επίδρασης των ιδεών της επιστημονικής οργάνωσης γύρω από την οργάνωση των χώρων εργασίας με βοήθησε

¹²⁹ «ΑΙ ΠΑΡΕΚΤΡΟΠΑΙ ΤΗΛΕΦΩΝΗΤΡΙΩΝ» *Μακεδονία*, 12/4/1967

να δώ και τον ρυθμό εργασίας τους και την μηχανοποίηση των σωμάτων τους και της εργασίας τους υπό τον ίδιο μανδύα. Ο κοινός αυτός μανδύας δεν είναι άλλος από τον στόχο της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας των τηλεφωνητριών. Ενώ τέλος η ανάδειξη της σημασίας που είχε λάβει ο έλεγχος επι των τηλεφωνητριών σχετίζεται με το ό,τι χωρίς αυτόν ο προαναφερθείς στόχος θα έμενε μετέωρος.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα γίνει προσπάθεια να παρουσιαστεί η δράση του συλλόγου των τηλεφωνητριών ο οποίος και πρωτοεμφανίστηκε το 1964 αποτελώντας πιθανότατα και ένα αποτέλεσμα των δυσμενών για τις ίδιες τις τηλεφωνήτριες συνθηκών εργασίας τους.

3.0 Πανελλήνιος Σύλλογος Τηλεφωνητριών και το πλαίσιο δράσης και διεκδικήσεων του

3.1 Η συγκρότηση του Πανελλήνιου Συλλόγου Τηλεφωνητριών.

Οι γυναίκες εργάζονταν ως τηλεφωνήτριες ήδη από το 1908, ωστόσο μέχρι το 1964, δεν υπήρξε προσπάθεια μιας αυτόνομης συνδικαλιστικής οργάνωσης και έκφρασής τους. Αυτό μάλιστα συνέβαινε παρά το γεγονός ότι οι υπάρχουσες συνδικαλιστικές μορφές, στις οποίες οι τηλεφωνήτριες συμμετείχαν μέχρι τότε δηλαδή η ομοσπονδία των εργαζομένων στα Τ.Τ.Τ και μετά την ίδρυση του Ο.Τ.Ε ο Πανελλήνιος Σύλλογος Υπαλληλικού Προσωπικού Ο.Τ.Ε (Π.Σ.Υ.Π-Ο.Τ.Ε) δεν έδειχναν ιδιαίτερο ζήλο για την προώθηση των αιτημάτων τους. Χαρακτηριστικά στο δεύτερο συνέδριο της ομοσπονδίας των υπαλλήλων Τ.Τ.Τ, που πραγματοποιήθηκε το 1927, το σύνολο των αντιπροσώπων ήταν άνδρες, ενώ στις αποφάσεις του δεν υπάρχει ουδεμία αναφορά στις τηλεφωνήτριες¹³⁰

Το γεγονός της μη καταγεγραμμένης προσπάθειας συνδικαλιστικής οργάνωσης μέχρι το 1964 δεν σημαίνει ότι αυτή η ιδέα ήταν εκτός του πλαισίου σκέψης των τηλεφωνητριών και ευρύτερα των πιο πρωτοπόρων τμημάτων του γυναικείου κινήματος. Παραδείγματος χάριν την ανάγκη της αυτόνομης οργάνωσης και δράσης των τηλεφωνητριών είχε αντιληφθεί και προτείνει ήδη από το 1925 η Μαρία Σβώλου, φεμινίστρια της εποχής και μετέπειτα στέλεχος και βουλευτίνα της Ε.Δ.Α.¹³¹ Η Σβώλου εξέφρασε αυτή την αντίληψη στο άρθρο της με τίτλο το «Δίκιο της Τηλεφωνήτριας» το οποίο δημοσιεύτηκε το 1925 στο γυναικείο περιοδικό *Ο Αγώνας της Γυναίκας*.

¹³⁰

Εφημερίς των Τ.Τ.Τ., Όργανον της Ομοσπονδίας των Τ.Τ.Τ. υπαλλήλων της Ελλάδος.
6/11/1927. Αριθ. φύλ.2.

¹³¹ Μαρία Σβόλου «Το δίκιο της Τηλεφωνήτριας», *Ο αγώνας της γυναίκας*, τεύχος 20,(1925)
<http://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp10430.pdf> (τ.π 9/1/2022)

Στο άρθρο αφού πρώτα παρουσιάζει εκτενώς τα προβλήματα των τηλεφωνητριών και το γεγονός της μη επίλυσής τους από το κράτος, προβαίνει και σε μια δεύτερη παρατήρηση, ότι ο σύνδεσμος των Τ.Τ.Τ στον οποίον οι τηλεφωνήτριες ήταν μέλη δεν έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προώθηση και υπεράσπιση των αιτημάτων των τηλεφωνητριών. Κλείνοντας το άρθρο της, η Σβώλου εκτιμούσε ότι μόνο η μαζική και οργανωμένη εμφάνιση των γυναικών μπορεί να επιβάλει την αλλαγή αυτών των καταστάσεων.

Τι είναι αυτό λοιπόν που οδήγησε έναν κλάδο που αντιμετώπιζε πληθώρα εργασιακών προβλημάτων και του οποίου η συνδικαλιστική εκπροσώπηση δεν έδειχνε ιδιαίτερο ζήλο για την επίλυσή τους, στο να προχωρήσει στην αυτόνομη οργάνωσή του μετά από 56 χρόνια παρουσίας;

Το ερώτημα είναι ουσιαστικό γιατί στην προσπάθεια να αναμετρηθούμε με αυτό ανιχνεύουμε και μια πλευρά των λόγων που τελικά οδήγησαν στην συγκρότηση του συλλόγου το 1964. Κατά την γνώμη μου ένα σύνολο υποκειμενικών και αντικειμενικών παραγόντων εμπόδιζαν την αυτόνομη συνδικαλιστική οργάνωση και διεκδίκηση των τηλεφωνητριών για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα.

Αρχικά, υπάρχει μια ποιοτική διαφορά ανάμεσα στα χρόνια πριν και μετά το 1950 και αυτή έγκειται στον αριθμό των τηλεφωνητριών, καθώς πριν από την δεκαετία του 1950 παρέμενε αρκετά μικρός. Το 1920 στην υπηρεσία των Τ.Τ.Τ εργαζόνταν 219 γυναίκες,¹³² το 1929 348¹³³ και το 1949, όπου έχουμε μια καλύτερη εικόνα και των ειδικοτήτων εργαζόνταν στον Ο.Τ.Ε πλέον 279 τηλεφωνήτριες σε σύνολο 5.140 εργαζομένων.¹³⁴

Παρατηρούμε λοιπόν, ότι την περίοδο που μελετάμε ο αριθμός των τηλεφωνητριών παρέμενε μικρός. Η διασπορά τους σε μικρούς αριθμούς σε έναν κλάδο, όπου οι άνδρες εκείνη την περίοδο αποτελούσαν το 95% του εργατικού δυναμικού φαίνεται ότι αποτέλεσε έναν από τους λόγους για τους οποίους η

¹³² Έφη Αβδελά *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού : καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990, σελ. 11

¹³³ Στο ίδιο

¹³⁴ Έκθεσις επί του ισολογισμού & των πεπραγμένων του Οργανισμού Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α. Ε. έτους 1958. Ο.Τ.Ε Αθήνα 1958 σελ. 165.

συγκρότηση του συλλόγου άργησε πολλά χρόνια να γίνει πραγματικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει επίσης να υπολογίσουμε ότι οι γυναίκες λόγω της αργοπορημένης εισόδου τους στην έμμισθη εργασία ήταν ακόμα άπειρες στον συνδικαλισμό και στον βαθμό μάλιστα που αυτός ήταν μια κατεξοχήν ανδρική υπόθεση, δεν ήταν περίεργο να τον αντιμετωπίζουν με επιφυλακτικότητα.

Το 1964 όλα αυτά όμως είχαν αλλάξει. Ολόκληρη η δεκαετία του 1950 και του 1960 ήταν περίοδοι οικονομικής ανάπτυξης για τον Ο.Τ.Ε¹³⁵. Στο κέντρο αυτής της ανάπτυξης βρέθηκε η τηλεφωνία, αστική και υπεραστική, αυτόματη και ημιαυτόματη. Έτσι, παρά τις εκτιμήσεις, το μακρινό 1930, για την εξαφάνιση των τηλεφωνητριών στις δεκαετίες αυτές, ο αριθμός των τηλεφωνητριών αυξήθηκε με την πάροδο του χρόνου.

Για παράδειγμα το 1958 έγιναν 827, από 279 που ήταν το 1949, για να καταλήξουν να είναι 1.442 το 1962.¹³⁶ Η αύξηση αυτή επέδρασε καταλυτικά στην δημιουργία του συλλόγου, καθώς πλέον οι τηλεφωνήτριες αποτελούσαν ένα πολυπληθές εργατικό δυναμικό, το οποίο ειδικά στα μεγάλα αστικά κέντρα ήταν συγκεντρωμένο σε ενιαίους μαζικούς χώρους εργασίας. Το τελευταίο βοήθησε επίσης στην συγκρότηση του συλλόγου, καθώς όπου υπάρχει συγκεντρωμένο εργατικό δυναμικό είναι συνήθως πιο εύκολο να υπάρξει και συνδικαλιστική οργάνωση και παρέμβαση.

Εντούτοις, δεν είναι κατά την γνώμη μου μόνον αυτές οι αλλαγές, οι οποίες οδήγησαν στην ίδρυση του συλλόγου το 1964. Πρέπει να δούμε την συγκρότηση του συλλόγου στο πλαίσιο τόσο της ανασυγκρότησης και ριζοσπαστικοποίησης πλευρών του συνδικαλιστικού κινήματος η οποία αποτυπώθηκε τόσο στην εμφάνιση του πόλου των 115 συνεργαζόμενων οργανώσεων, όσο και στην πύκνωση των απεργιών και των

¹³⁵ Το 1958 τα συνολικά έσοδα του Ο.Τ.Ε σε δολάρια ήταν 20.140.121,92 με το 81% σχεδόν των εσόδων του να προέρχεται από την τηλεφωνία (αστική και υπεραστική) από το: *Έκθεσις επί του Ισολογισμού & των πεπραγμένων του Οργανισμού Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α. Ε. έτους 1958*. Ο.Τ.Ε Αθήνα 1958 σελ. 10. Το 1962 4 χρόνια αργότερα τα συνολικά έσοδα του Ο.Τ.Ε σε δολάρια είχαν φτάσει τα 37.713.317,27 με το 84% αυτών να προέρχονται από την τηλεφωνία (υπεραστική και αστική) από το: *Έκθεσις επί του Ισολογισμού & των πεπραγμένων του Οργανισμού Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α. Ε. έτους 1962*. Ο.Τ.Ε Αθήνα 1962 σελ. 24.

¹³⁶ Πίνακας 85 « Κατανομή του κατά την 31/12/1962 υπηρετούντες εις τον ΟΤΕ προσωπικού κατά κλάδους». *Έκθεσις επί του Ισολογισμού & των πεπραγμένων του Οργανισμού Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α. Ε. έτους 1962*. Ο.Τ.Ε Αθήνα 1962.

εργατικών κινητοποιήσεων το διάστημα 1962-1964.¹³⁷ Την ίδια περίοδο μάλιστα λαμβάνει μέρος και μια ευρύτερη πολιτική ριζοσπαστικοποίηση, η οποία και αποτυπώθηκε στις εκλογές του 1963 και του 1964, τις οποίες κέρδισε η Ένωση Κέντρου. Η νίκη της Ένωσης Κέντρου ήταν σημαντική καθώς ανέτρεψε μια παγιωμένη τάξη πραγμάτων από το 1952, γεγονός που διαμόρφωσε έστω και ψυχολογικά μια νέα αίσθηση της σχέσης μεταξύ κράτους και πολιτών.¹³⁸

Υπό αυτή την οπτική, το 1964 υπήρχαν ένα πλήθος αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων, οι οποίοι επέτρεπαν με μεγαλύτερη ευκολία σε σχέση με το παρελθόν την συγκρότηση ενός αυτόνομου συλλόγου για τις τηλεφωνήτριες.

Τον Φεβρουάριο του 1964 λοιπόν κατατέθηκε το καταστατικό του Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών. Στο καταστατικό προσδιοριζόταν ο σκοπός του σωματείου, το ποιες μπορούσαν να είναι μέλη του, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις τους, καθώς και η λειτουργία του διοικητικού συμβουλίου. Συγκεκριμένα, ως σκοπός ορίστηκε η προαγωγή των επαγγελματιών, ηθικών και υλικών συμφερόντων των μελών του.¹³⁹

Μια από τις πρώτες κινήσεις του νεοσύστατου σωματείου ήταν η σύνταξη μιας ανοιχτής επιστολής προς τις τηλεφωνήτριες, με την οποία κοινοποιούνταν η δημιουργία του συλλόγου. Στην επιστολή αναφέρεται πως ήδη 700 από τις 2.000 πανελλαδικά τηλεφωνήτριες είχαν εγγραφεί στον σύλλογο, ενώ αναπτύσσονταν και περιληπτικά οι λόγοι οι οποίοι οδήγησαν στην δημιουργία του σωματείου.¹⁴⁰

¹³⁷ Στις 26 Μαΐου του 1962, Η πανελλήνια ομοσπονδία λογιστών, η ομοσπονδία ηλεκτρισμού και κοινής ωφέλειας και η ομοσπονδία εργατών τύπου αποφάσισαν την συνεργασία τους. Η συνεργασία αυτή αποτέλεσε πρόπλασμα των μετέπειτα ονομαζόμενων ως 115 σωματείων. Τα 4 αυτά σωματεία το καλοκαίρι του 1963 είχαν γίνει πιά 115 συνεργαζόμενες οργανώσεις, και τον Μάιο του 1964 πλέον αριθμούσαν πάνω από 400. Σχετικά με την ιστορία των «115»: Χατζηβασιλείου Ορέστης. *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987)*. Οδυσσεάς Αθήνα, 1987. Δημήτρης Λιβερίατος, *Η κίνηση των 115, κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*. Προσκήνιο, 2003.

¹³⁸ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2003 σελ. 324,

¹³⁹ «Καταστατικό Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών Οργανισμού Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος 2/1964». ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων, http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00001-1.pdf (τ.π 9/1/2022)

¹⁴⁰ «Ενημερωτικό σημείωμα για την δημιουργία του συλλόγου, 1964.» ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00002-1.pdf (τ.π 9/1/2022)

Στην ενημέρωση αυτή, τα πολλά προβλήματα του κλάδου, τα οποία δεν είχαν αντιμετωπιστεί σωστά ή και καθόλου, παρουσιάζονται ως ο κύριος λόγος που οδήγησε στην δημιουργία του συλλόγου.¹⁴¹ Μπροστά ακριβώς σε αυτή την αδράνεια, οι συντάκτριες της επιστολής έκριναν ότι είχε έρθει η ώρα να αναλάβουν οι ίδιες οι τηλεφωνήτριες δράση για την λύση των προβλημάτων τους. Έτσι ήδη από την πρώτη αυτή ενέργεια του συλλόγου η αυτόνομη δράση και οργάνωση των τηλεφωνητριών παρουσιαζόταν ως ο μόνος τρόπος με τον οποίο θα λύνονταν τα χρόνια προβλήματα του κλάδου.

Εντός μια επιχείρησης λοιπόν που βρισκόταν σε ανάπτυξη και σε μια κοινωνία, η οποία βρισκόταν σε πολιτικό και κοινωνικό αναβρασμό, συγκροτήθηκε και έδρασε ο σύλλογος των τηλεφωνητριών. Μερικές πλευρές αυτής της δράσης θα μελετήσουμε στις επόμενες ενότητες.

3.2 Η απεργία σταθμός

Η συγκρότηση του συλλόγου δεν αποτελούσε από μόνη της εχέγγυο της μακροζωίας του. Ειδικά στον βαθμό που ο σύλλογος των τηλεφωνητριών εξ αρχής είχε αντιπάλους και μέσα στο πλαίσιο του Ο.Τ.Ε. Στον Ο.Τ.Ε υπήρχε πλήθος σωματείων διαφορετικών ειδικοτήτων, ενώ το μεγαλύτερο σωματείο ήταν ο Π.Σ.Υ.Π-Ο.Τ.Ε., στο οποίο μέχρι και την ίδρυση του συλλόγου τους οι τηλεφωνήτριες ήταν μέλη. Όσον αφορά τον Π.Σ.Υ.Π, φαίνεται με βάση τις περιγραφές και την αντιπαράθεσή του με τον Πανελλήνιο Σύλλογο Τηλεφωνητριών, ότι διατηρούσε μια στάση ενός πιο φιλικού προς την διεύθυνση του Ο.Τ.Ε συνδικαλισμού,. Χαρακτηριστικό αυτής της

¹⁴¹ Στην επιστολή ως προβλήματα που αφορούσαν τις τηλεφωνήτριες αναφέρονται, τα ζητήματα των ρεπό, των συνθηκών εργασίας, των οργανικών θέσεων, το ζήτημα το ασφαλιστικού ταμείου και τέλος το ζήτημα της συνεργασίας με τους άλλους συλλόγους του Ο.Τ.Ε. Στο ίδιο http://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles_aski/005.04.019.026.383.00002-1.pdf (τ.π 9/1/2022)

στάσης ήταν και η τοποθέτησή του απέναντι και στην απεργία τις 15 Απριλίου του 1965 όπως θα αναπτυχθεί παρακάτω..

Η ύπαρξη δυο σωματείων τα οποία μπορούσαν να εντάξουν τις τηλεφωνήτριες σήμαινε ότι υπήρχε ανταγωνισμός για το ποιος θα κατόρθωνε να τις οργάνωνε στο σωματείο του. Αν μάλιστα σε αυτό το πλαίσιο συνυπολογίσουμε ότι ο Π.Σ.Υ.Π-ΟΤΕ ήταν λόγω της συνδικαλιστικής του κατεύθυνσης¹⁴² το πιο κοντινό στην διοίκηση σωματείο, με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπαγόταν, κατανοούμε ότι η οργάνωση των τηλεφωνητριών στον Πανελλήνιο Σύλλογο Τηλεφωνητριών δεν ήταν κάτι δεδομένο αλλά διακύβευμα.

Πέρα όμως από τις σχέσεις του Π.Σ.Υ.Π –Ο.Τ.Ε με την διοίκηση, την αναγνώριση που είχε ως σωματείο από το Εργατικό Κέντρο Αθήνας και την Γ.Σ.Ε.Ε, (αναγνώριση που δεν είχε ο σύλλογος τηλεφωνητριών παρά τις προσπάθειες του), ο Π.Σ.Υ.Π είχε ένα ακόμα «όπλο» στην φαρέτρα του, τους επόπτες,¹⁴³ οι οποίοι αποτελούσαν μέλη του.

Μέσω της εφημερίδας του συλλόγου τηλεφωνητριών πληροφορούμαστε ότι κομμάτι της προσπάθειας να κρατήσουν τις τηλεφωνήτριες στον Π.Σ.Υ.Π ήταν και οι απειλές από τους προϊσταμένους, οι οποίες ειδικά στην επαρχία, όπου οι δυνάμεις του συλλόγου δεν ήταν τόσο μαζικές, έφταναν μέχρι και το σημείο των ανοιχτών απειλών ότι οι τηλεφωνήτριες οι οποίες εγγράφονταν στο σωματείο τους δεν θα έπαιρναν προαγωγή.¹⁴⁴

Παρόλα αυτά ο σύλλογος κατόρθωσε και ιδρύθηκε το 1964, όπως αναλύθηκε στην προηγούμενη ενότητα, συσπειρώνοντας έναν ικανό αριθμό από τηλεφωνήτριες. Το βήμα όμως που σταθεροποιεί τον σύλλογο και του δίνει την δυνατότητα για το οργανωτικό άλμα πραγματοποιείται, όπως θα υποστηρίξω, τον Απρίλιο του 1965.

¹⁴²

¹⁴³ Οι επόπτες, πέρα από το γεγονός το ότι διεκπεραίωναν τον έλεγχο των τηλεφωνητριών, κατείχαν και υψηλότερες θέσεις στην ιεραρχία του οργανισμού από αυτές, πράγμα που τους έδινε την δυνατότητα να ασκούν πιέσεις στις υφιστάμενες τους τηλεφωνήτριες.

¹⁴⁴ «Ιδού οι άνθρωποι», *Αναγέννησις, επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος, 1965 αριθ. φύλλου 6-7 σελ. 1

Τον Απρίλιο του 1965 ο σύλλογος τηλεφωνητριών σε συνεργασία με άλλους συλλόγους του Ο.Τ.Ε¹⁴⁵ πραγματοποίησε 24ώρη απεργία¹⁴⁶. Τα βασικά αιτήματα της απεργίας σχετίζονταν με την βελτίωση των συνθηκών εργασίας των εργαζομένων, με ζητήματα σχετικά με την εξέλιξη εντός του οργανισμού και τέλος με τα προβλήματα που είχαν προκύψει με το ασφαλιστικό ταμείο του Ο.Τ.Ε. Η απεργία βρήκε απέναντι της τόσο την διοίκηση του Ο.Τ.Ε, όσο και το μεγαλύτερο σωματείο του οργανισμού τον Π.Σ.Υ.Π-ΟΤΕ. Χαρακτηριστικό τεκμήριο για την στάση της διοίκησης αποτελεί η επιστολή του γενικού διευθυντή του Ο.Τ.Ε Μιχ. Κιουτσόγλου προς το προσωπικό, στην οποία έγραφε :

« Η κάθοδος εις απεργίαν είναι εντελώς αδικαιολόγητος και άκαιρος. Και τούτο διότι η Διοίκησης εξεπόνησεν εγκαίρως ριζοσπαστικό σχέδιον αυξήσεως και αναδιαρθρώσεως των οργανικών θέσεων δια του οποίου θα λυθή τελεσφόρως και οριστικώς το πρόβλημα εξελίξεως του προσωπικού το οποίον ομολογουμένως, εσήπετο παλαιότερον εις το τέλμα της στασιμότητος. Δια του τολμηρού και τεκμηριωμένου σχεδίου μας θα αντιμετωπισθή κατά τρόπον επιστημονικόν και ορθολογιστικόν το θέμα θέσεων, ώστε και το προσωπικόν να εξελιχθή ακώλυτος»¹⁴⁷

Μάλιστα στην ίδια επιστολή, βασιζόμενος στο γεγονός ότι ο Π.Σ.Υ.Π – Ο.Τ.Ε δεν καλούσε στην απεργία, ανέπτυξε και ένα σχήμα «συνετών» και μη συνδικαλιστών.¹⁴⁸ Έτσι ο Π.Σ.Υ.Π-Ο.Τ.Ε ο οποίος έδωσε πίστωση χρόνου στην διοίκηση για να προχωρήσει στην επίλυση των προβλημάτων παρουσιαζόταν στην επιστολή ως συνετός σε αντίθεση με τα υπόλοιπα σωματεία. Παρά την αντίδραση της διοίκησης και την μη συμμετοχή του Π.Σ.Υ.Π- Ο.Τ.Ε η απεργία πραγματοποιήθηκε με επιτυχία. Όπως τονιζόταν σε ανακοίνωση στην εφημερίδα των τηλεφωνητριών,

¹⁴⁵ Η απεργία οργανώθηκε, προκηρύχθηκε και πραγματοποιήθηκε από τον Πανελλήνιο Ένωση Τεχνικών- Ο.Τ.Ε, τον Σύλλογο Διεθνούς Ανταποκρίσεως Ο.Τ.Ε, τον Πανελλήνιο Σύλλογο Τηλεφωνητριών- Ο.Τ.Ε, τον Πανελλήνιο Σύλλογο Ταξινόμων-Διανομέων -ΟΤΕ και τον Σύλλογο Ραδιοηλεκτρολογιών -Ο.Τ.Ε. Στην απεργία δεν πήρε μέρος ο Πανελλήνιος Σύλλογος Υπαλληλικού Προσωπικού – Ο.Τ.Ε (Π.Σ.Υ.Π-Ο.Τ.Ε), που αποτελούσε και τον μεγαλύτερο σύλλογο στον οργανισμό.

«Ανακοίνωση προς άπαν το προσωπικών του ΟΤΕ» 14-4-1965. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, κιβ. 383, φ.1

¹⁴⁶ Στον βαθμό που επέτρεπε το προσβάσιμο υλικό έγινε προσπάθεια να αναζητηθεί η σχέση των σωματείων αυτών με τα 115 συνεργαζόμενα. Η συσχέτιση αυτή δεν κατέστη δυνατή, γεγονός όμως που δεν σημαίνει ότι μια τέτοια σχέση δεν ήταν υπαρκτή.

¹⁴⁷ «Η διεύθυνσις απειλεί» *Αναγέννησις, επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών*, Απρίλιος 1965 αριθ. φύλλου 1,σελ 6

¹⁴⁸ Στο ίδιο

πάρα τις απειλές και τις προσπάθειες διάσπασης του προσωπικού η απεργία πέτυχε βασιζόμενη στην υπερήφανη στάση του προσωπικού.¹⁴⁹

Για τις τηλεφωνήτριες και τον σύλλογο τους η απεργία αυτή όμως όπως απεδείχθη αποτέλεσε έναν σταθμό στην πορεία εδραίωσης του συλλόγου τους, καθώς λόγω αυτής δημιουργήθηκαν μετατοπίσεις στον κύκλο των τηλεφωνητριών που ήταν ακόμα γραμμένες στον Π.Σ.Υ.Π -Ο.Τ.Ε με αποτέλεσμα την αποχώρηση της εκπροσώπου των τηλεφωνητριών από το Δ.Σ του Π.Σ.Υ.Π-Ο.Τ.Ε. Η επιτυχία αυτή αποτυπώθηκε και στην εφημερίδα του συλλόγου:

*«Δια τον κλάδο των τηλεφωνητριών η απεργία αυτή θεωρείται σταθμός, διότι επετεύχθη η ενότης του. Η εκπρόσωπος των τηλεφωνητριών εις το Δ.Σ του Π.Σ.Υ.Π-ΟΤΕ Δις Θέτις Σεραφειμίδου, εκτιμήσασα επακριβώς, αφενός μεν την αρνητική στάση του συλλόγου, εις τον οποίον μέχρις ολίγου, προ της απεργίας ανήκε, αφ' ετέρου την προσπάθεια η οποία εγένετο υπο των συνεργαζόμενων Ο.Τ.Ε δια την ένωσιν ολόκληρου του προσωπικού-προσπάθεια η οποία εστέφθη υπό επιτυχίας-παρητήθη και προσεχώρησε εις τον σύλλογο μας».*¹⁵⁰

Στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας δημοσιεύτηκε και άρθρο της ίδιας της Σεραφειμίδου όπου εξηγούσε αναλυτικά τους λόγους της παραίτησης της. Από το κείμενο αυτό μαθαίνουμε ότι περίπου 100 τηλεφωνήτριες είχαν παραμείνει μέχρι τότε στον Π.Σ.Υ.Π-Ο.Τ.Ε.¹⁵¹ Η Σεραφειμίδου υποστηρίζει ότι στο σύνολό τους την ακολούθησαν στον Πανελλήνιο Σύλλογο Τηλεφωνητριών.

Συμφώνα με την Σεραφειμίδου ο Π.Σ.Υ.Π-Ο.Τ.Ε έβαζε διαχρονικά σε δεύτερη μοίρα τα θέματα που αφορούσαν μεμονωμένα τον κλάδο των τηλεφωνητριών,¹⁵² επιβεβαιώνοντας εκ των υστέρων την τοποθέτηση του συλλόγου των τηλεφωνητριών όπως αυτή είχε αποτυπωθεί στο κείμενο που είχε σταλεί όταν δημιουργήθηκε ο σύλλογος.

¹⁴⁹ «Η απεργία» Αναγέννησις, επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών, Απρίλιος 1965 αριθ. Φύλλου1,σελ.1

¹⁵⁰ Στο ίδιο

¹⁵¹ «Η συνάδελφος Σεραφειμίδου εξηγεί του λόγους της παραίτησεως της» Αναγέννησις ,επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών, Απρίλιος 1965 αριθ. φύλλου 1,σελ.2

¹⁵² Στο ίδιο

Αλλά πέρα από την παρουσίαση των λόγων που ώθησαν την Σεραφειμίδου στην παραίτηση, στο άρθρο μπορούμε να δούμε και κάποια αλλά ενδιαφέροντα θέματα. Σε ένα σημείο του άρθρου η Σεραφειμίδου έγραφε:

« Διότι το γεγονός ότι ήμουν σύμβουλος του Π.Σ.Υ.Π.-Ο.Τ.Ε, δεν εσήμαινε ότι έπαυσα να είμαι τηλ/τρια»¹⁵³ για να συμπληρώσει λίγο πιο κάτω ότι : « Ο Π.Σ.Υ.Π.-Ο.Τ.Ε με την στάση του μας απέδειξε δια μίαν ακόμην φοράν ότι πρέπει πάση θυσία οι τηλ)τριες να ενωθούμε όλες σε ένα σύλλογο δικό μας και να διεκδικήσουμε μόνες μας τα δικαιώματα μας.»¹⁵⁴

Από τα παραπάνω αποσπάσματα φαίνεται μάλλον πως μέσα από αυτούς του αγώνες και τη διαμόρφωση συλλογικότητας συγκροτείται μια κοινή ταυτότητα της γυναίκας τηλεφωνήτριας.¹⁵⁵ Έτσι για παράδειγμα η Σεραφειμίδου μέσα από αυτή τη διαδικασία έδωσε προτεραιότητα στην ταυτότητα της τηλεφωνήτριας αφήνοντας πίσω της την θέση της στον Π.Σ.Υ.Π.. . Δημιουργείται την εποχή αυτή λοιπόν μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο συνδικαλιστικός αγώνας των τηλεφωνητριών θα είχε επιτυχίες υπό την προϋπόθεση της δικιάς τους αυτόνομης συγκρότησης ενότητάς και πάλης γύρω από τα προβλήματα τους.

3.3 Οι ανάγκες της εργαζόμενης μητέρας στο επίκεντρο

Οι τηλεφωνήτριες και οι υπόλοιπες γυναίκες εργαζόμενες στον Ο.Τ.Ε,¹⁵⁶ πέρα από τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν και σχετίζονταν με αμιγώς εργατικά θέματα (ωράριο, μισθοί κ.τ.λ.), βρίσκονταν αντιμέτωπες και με μια δεύτερη κατηγορία προβλημάτων που σχετιζόταν με την ιδιότητά τους ως γυναίκες και δυνητικά μητέρες.

¹⁵³ Στο ίδιο

¹⁵⁴ Στο ίδιο

¹⁵⁵ Η βάση της κοινής ταυτότητας φαίνεται να είναι η εμπειρία της κοινής εργασίας. Οι τηλεφωνήτριες ήταν εργαζόμενες στον Ο.Τ.Ε όπως και οι άνδρες συνάδελφοι τους αλλά ταυτόχρονα είχαν και την μοναδικότητα της υποτιμημένης και γυναικείας εργασίας τους. . Πέρα λοιπόν από την ενασχόληση η μη των προηγούμενων συνδικαλιστικών μορφών στον Ο.Τ.Ε με τα προβλήματα των τηλεφωνητριών, η αυτόνομη συνδικαλιστική δράση των τηλεφωνητριών πιθανότατα βασίστηκε και σε αυτή την κοινή ταυτότητα.

¹⁵⁶ Οι τηλεφωνήτριες ως η κατεξοχήν γυναικεία ειδικότητα αποτελούσαν την πλειονότητα των γυναικών στον Ο.Τ.Ε. Η γυναικεία παρουσία υπήρχε όμως και στις άλλες ειδικότητες. Παραδείγματος χάριν το 1962 στο Ο.Τ.Ε εργαζόντουσαν 2373 γυναίκες από τις οποίες τηλεφωνήτριες ήταν 1442.

Ο σύλλογος των τηλεφωνητριών αποτελούσε το κέντρο των γυναικείων διεκδικήσεων, και συσπείρωνε στην δράση τις γυναίκες όλων των ειδικοτήτων στον οργανισμό. Τα αιτήματα για την ασφάλιση των παιδιών των εργαζόμενων γυναικών του Ο.Τ.Ε, την δημιουργία παιδικού σταθμού, και την διατήρηση των ορίων συνταξιοδότησης στα 15 χρόνια¹⁵⁷ για όσες επιθυμούν βρίσκονται στην προμετωπίδα των διεκδικήσεων του συλλόγου σ' ολόκληρη την χρονική διάρκεια της δράσης του.

Χαρακτηριστικό της ιεράρχησης αυτών των ζητημάτων είναι ότι η δεύτερη συγκέντρωση¹⁵⁸ την οποία πραγματοποίησε ο σύλλογος των τηλεφωνητριών μετά την ίδρυση του, αφορούσε τις εργαζόμενες γυναίκες συνολικά στον Ο.Τ.Ε. και πραγματοποιήθηκε την 1η Απριλίου του 1965 στην αίθουσα συνεδριάσεων της

¹⁵⁷ Η διεκδίκηση της δυνατότητας οι γυναίκες να μπορούν να συνταξιοδοτηθούν πρόωρα στην 15ετία έχει ιστορικό βάθος, και αποτελούσε προϊόν συγκρούσεων και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων και εντός του γυναικείου κινήματος. Ήδη το 1928 το αίτημα έρχεται στην επιφάνεια με πρωτοβουλία που παίρνεται από δασκάλες από τα Χανιά. Η υπεράσπιση του αιτήματος εκ μέρους τους γινόταν μέσω της ανάδειξης των βιολογικών διαφορών ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες, οι οποίες έκαναν την εργασία πιο επιβαρυντική για τις γυναίκες. Παράλληλα υποστήριζαν ότι μέσω αυτής της διόδου το κράτος θα εξοικονομούσε πόρους, καθώς ο μισθός μιας δασκάλας που ξεπερνάει τα 15 χρόνια ήταν μεγαλύτερος από την προβλεπόμενη σύνταξη της. Το αίτημα αυτό γρήγορα υιοθετήθηκε και από το δευτεροβάθμιο όργανο των δασκάλων, την Διδασκαλική Ομοσπονδία. Το αίτημα όμως προκάλεσε διάσπαση στους κόλπους του φεμινιστικού κινήματος της εποχής. Από την μία το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων το υποστήριζε εκτιμώντας ότι μια τέτοια ρύθμιση θα επέτρεπε στις γυναίκες να εκπληρώσουν τα οικογενειακά τους καθήκοντα. Από την άλλη βρέθηκε ο Σύνδεσμος για τα δικαιώματα της γυναίκας, ο οποίος εκτιμούσε ότι η υιοθέτηση ενός τέτοιου αιτήματος αποτελούσε την παραδοχή ότι το γυναικείο κίνημα αναζητά προνόμια με βάση το φύλο. Μια τέτοια όμως παραδοχή άνοιγε επικίνδυνες ατραπούς καθώς τοποθετούταν απέναντι στο αίτημα της ισότητας. Το δικαίωμα της εθελούσιας συνταξιοδότησεως τελικά όσον αφορά τον κλάδο των τηλεφωνητριών αποδόθηκε στις παντρεμένες υπαλλήλους μετά το 1935. Μάλιστα σχεδόν οι μισές γυναίκες τελικά με βάση αυτό αποχωρούν πριν συμπληρώσουν 20ετία στην υπηρεσία. Η κατάσταση αυτή δεν άλλαξε με την πάροδο του χρόνου, παραδείγματος χάριν το 1961 από τις 1.220 τηλεφωνήτριες, άνω των 40 είναι μόνο οι 126 γεγονός που δείχνει ότι οι γυναίκες που συμπλήρωναν την 15ετία σε μεγάλο βαθμό επέλεγαν την συνταξιοδότηση. Βλέπε Έφη Αδβελά *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού : καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990, σελ.193-204 , επίσης Πίνακας 90, « Κατανομή του υπηρετούντος κατά την 1.1.1962 θήλεος προσωπικού κατά ηλικίας,» *Εκθεσις επί του ισολογισμού & των πεπραγμένων του Οργανισμού Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α. Ε. έτους 1962*. Ο.Τ.Ε Αθήνα 1962

¹⁵⁸ Η πρώτη συγκέντρωση είχε πραγματοποιηθεί την 12 Μαρτίου του 1965, στην λέσχη του Συλλόγου της Εμπορικής Τράπεζας, και σκοπό είχε την ενημέρωση των μελών και την λήψη αποφάσεων. Η συγκέντρωση έληξε εγκρίνοντας ψήφισμα που προέβλεπε την περιφρούρηση του δικαιώματος συνταξιοδότησεως των γυναικών στον Ο.Τ.Ε στην 15ετία. Την διεκδίκηση νέων προσλήψεων τηλεφωνητριών και την βελτίωση των χώρων και των συνθηκών εργασίας.

ΓΣΕΕ.¹⁵⁹ Το βασικό θέμα της συγκέντρωσης ήταν το ασφαλιστικό ταμείο του Ο.Τ.Ε και τα προβλήματα που εγείρονταν γύρω από αυτό.

Σε εκτενές άρθρο στην εφημερίδα του συλλόγου η συγκέντρωση χαρακτηριζόταν ως μια μεγάλη επιτυχία.¹⁶⁰ Η ενότητα των γυναικών του Ο.Τ.Ε παρουσιαζόταν ως ο δρόμος για να αποτραπούν οι κίνδυνοι γύρω από τα προβλήματα στην ασφάλιση. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της Κατσουρίδου όπως μεταφέρονται μέσα από τις γραμμές της εφημερίδας:

«Πρέπει νάμαστε σίγουρες ότι από την στιγμή που πήραμε στα χέρια μας την υπόθεσι της συνταξιοδοτήσεως μας με την απόφασι να αγωνισθούμε ενωμένες για την περιφρούρησι τους θα νικήσωμε.»¹⁶¹

Η συγκέντρωση ολοκληρώθηκε με την εκλογή επιτροπής αντιπροσώπων όλων των κλάδων. Ο σκοπός της επιτροπής ήταν να ερευνήσει το ζήτημα και να προβεί στις κατάλληλες ενέργειες, ώστε να υποστηρίξει τα συμφέροντα των γυναικών του οργανισμού.¹⁶²

Η πρώτη αυτή συγκέντρωση αποτέλεσε την αρχή και όχι το τέλος της δράσης του συλλόγου των τηλεφωνητριών γύρω από τα αμιγώς «γυναικεία» θέματα. Σε αυτό το πλαίσιο αναφοράς η προβολή των αιτημάτων της εργαζόμενης-μητέρας επανέρχεται συνεχώς στην εφημερίδα του συλλόγου και στις ανακοινώσεις του. Η μητρότητα είτε ως κάτι που είναι ήδη υπαρκτό είτε ως ενδεχόμενο μετατρέπεται σε όπλο διεκδικήσεων στον χώρο εργασίας.

«Την δεύτερη Κυριακή του Μαΐου γιορτάστηκε η ημέρα της Μητέρας. Της δημιουργού της Ζωής της ηρωίδας γυναίκας που με χίλιους δυο πόνους και βάσανα βγάξει στο στίβο της ζωής νέους ανθρώπους σφυρηλατώντας τον χαρακτήρα τους. Αν σκύβει κανείς με στοργή και σεβασμό πάνω στην ηρωίδα Μητέρα και της προσφέρει για

¹⁵⁹ «Συγκέντρωσις των εργαζομένων εις τον ΟΤΕ γυναικών» *Αναγέννησις, επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών*, Απρίλιος 1965 αριθ. φύλλου1, σελ.5

¹⁶⁰ Στο ίδιο

¹⁶¹ Στο ίδιο.

¹⁶² Στο ίδιο.

δείγμα ευγνωμοσύνης την γιορτή της για την εργαζόμενη Μητέρα θα πρέπει να γονατίζει με ευλάβεια που μόνο σε κάτι θεϊκό μπορεί κανείς να αποδώσει.»¹⁶³

Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης ο σύλλογος τηλεφωνητριών ανέπτυξε μια σειρά αιτημάτων, σχετικά με την δημιουργία παιδικού σταθμού, την επέκταση των ημερών άδειας πριν και μετά τον τοκετό, την μείωση του ωραρίου για τις μητέρες, την ίδρυση κατασκηνώσεων. Τέλος βασικό αίτημα του συλλόγου ήταν και η δυνατότητα των εργαζομένων γυναικών να ασφαλίζουν τα παιδιά τους.

Η γυναίκα εργαζόμενη στον Ο.Τ.Ε, σύμφωνα με τον σύλλογο των τηλεφωνητριών, είχε συμβολή σε μια διττή αποστολή. Από την μία στον θεσμό της οικογένειας και από την άλλη στην παραγωγή.¹⁶⁴ Υπό αυτό το πρίσμα, η προστασία του παιδιού της εργαζόμενης στον Ο.Τ.Ε ήταν ζήτημα αναγνώρισης αυτής της συμβολής και σημάδι προόδου :

«Δείγμα της αναχρονιστικής νοοτροπίας που επικρατεί στον τόπο μας είναι ότι οι εργαζόμενες μητέρες δεν μπορούν να ασφαλίσουν τα παιδιά τους αν και αποτελούν το 32.8 των εργαζομένων στην Ελλάδα. Εξακολουθεί να θεωρείται ο πατέρας μόνος προστάτης της οικογένειας όπως και στις αρχές του 20^ο αιώνα όταν η δραστηριότητα της γυναίκας περιοριζόταν στους τέσσερις τοίχους του σπιτιού της. Σήμερα όμως η γυναίκα έγινε σημαντικός οικονομικός παράγων μέσα στην οικογένεια και στην Κοινωνία και δεν δικαιολογείται η ίδια αναχρονιστική πολιτική σε βάρος της.»¹⁶⁵

Τα αιτήματα αυτά, στην οπτική του συλλόγου όπως τουλάχιστον αυτή εκφράστηκε μέσα από τα γραπτά του, δεν νοούνταν ως μια διεκδίκηση προνομίων, αλλά ως διεκδίκηση προστασίας και ισότητας :

«Δεν ζητάμε προνόμια αλλά προστασία και σεβασμό για τη μητρότητα σαν ελάχιστη αναγνώριση της κοινωνικής αποστολής της εργαζόμενης γυναίκας.»¹⁶⁶

¹⁶³ «Η εργαζόμενη μητέρα και τα προβλήματα της» Αναγέννησις, επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών, Μάϊος-Ιούνιος 1965 αριθ. Φύλλου 2-3,σελ.1

¹⁶⁴ « Προστατεύσατε την μητρότητα» Αναγέννησις ,επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών, Δεκέμβριος-Ιανουάριος 1967 αριθ. φύλλου 14 σελ. 1

¹⁶⁵ Στο ίδιο

¹⁶⁶ Στο ίδιο

Εργαζόμενη, γυναίκα, μητέρα, τρεις ταυτότητες οι οποίες βρίσκονταν σε μια διαλεκτική σχέση μεταξύ τους και οι οποίες επιδρούσαν με καθοριστικό τρόπο στον συνδικαλιστικό λόγο και στην πρακτική του συλλόγου των τηλεφωνητριών

3.4 Η γυάλινη οροφή, η προϊσταμένη και το φύλο

Η τηλεφωνήτρια στο πλαίσιο του Ο.Τ.Ε, προσλαμβάνονταν ως μια ειδική κατηγορία εργαζόμενης. Εξ αρχής η δυνατότητα ανέλιξής της στα υψηλά διοικητικά κλιμάκια του οργανισμού, ήταν ανύπαρκτη. Ακόμα όμως και στο πλαίσιο της ειδικής κατηγορίας, η δυνατότητα βαθμολογικής ανόδου στην ιεραρχία αντιμετώπιζε εμπόδια. Η τηλεφωνήτρια βρισκόταν μόνιμα απέναντι σε μια αόρατη μη τυπική οροφή, μια γυάλινη οροφή.¹⁶⁷

Στο πλαίσιο του δικού της κλάδου, πέρα από τις διοικητικές θέσεις, υπήρχαν έξι βαθμοί. Η ιεραρχική βαθμίδα ξεκινούσε από την ΤΛ5 και έφτανε μέχρι και την ΤΛ0. Με αντίστοιχο τρόπο διαρθρωνόταν και η ιεραρχία στις άλλες ειδικότητες. Το πέρασμα από τον έναν βαθμό στον άλλον συνέβαινε τυπικά ανά τριετία, (ο σύλλογος τηλεφωνητριών διεκδικούσε διετία) και σήμαινε μια αύξηση των αποδοχών.

Ωστόσο οι τηλεφωνήτριες σε αντίθεση με τους άνδρες συναδέλφους τους έβρισκαν μόνιμα εμπόδια και καθηλωνόταν στον βαθμό ΤΛ1, χωρίς να μπορούν να φτάσουν στον τελευταίο βαθμό που τους επιτρεπόταν, δηλαδή τον ΤΛ0. Το βαθμό του ΤΛ0 μπορούσε να φτάνει μόνο η προϊσταμένη τηλεφωνήτρια. Έτσι σε αντίθεση με τους άνδρες συναδέλφους τους που μετά από ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα έφταναν στον τελικό βαθμό του κλάδου, στις τηλεφωνήτριες αυτό γινόταν δυνατόν μόνο για όσες κατάφερναν να γίνουν προϊστάμενες.¹⁶⁸

«Όπως είναι γνωστό οι συντάξαντες τον Γ.Κ.Π-Ο.Τ.Ε εφρόντισαν ώστε οι τηλετριες το «ηρωικό» όπως το ονομάζουν προσωπικό του ΟΤΕ να μην εξαντλή ούτε αυτήν την ήδη περιορισμένη βαθμολογική και μισθολογική κλίμακα των ειδικών

¹⁶⁷ Με τον όρο γυάλινη οροφή εννοούμε το αόρατο φράγμα το οποίο προκύπτει από ένα περίπλοκο σύνολο δομών σε οργανώσεις όπου κυριαρχούν οι άνδρες και έχει ως αποτέλεσμα να παρεμποδίζεται η ανάθεση ανώτερων θέσεων σε γυναίκες. 1

¹⁶⁸ «Η εξέλιξη του κλάδου» Αναγέννησις, επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών, Απρίλιος 1965 αριθ. φύλλου 1 σελ. 4 .

κατηγοριών. Αυτό συνέβαινε γιατί ενώ ο ΟΤΕ ανεγνώριζε ότι οι τηλεφωνήτριες πρέπει να εποπτεύονται υπό προϊσταμένης τηλεφωνήτριας δεν έδινε στην προϊσταμένη βαθμό ανωτέρου προσωπικού όπως γίνεται με όλους τους Προϊσταμένους, Την τοποθετούσε στον βαθμό ΤΛ0 εις βάρος όμως του συνόλου των τηλεφωνητριών των οποίων η εξέλιξη σταματούσε ουσιαστικά στο ΤΛ1. Έτσι σημειώθηκε το εξωφρενικό φαινόμενο οι τηλ)τριες να μένουν στο βαθμό ΤΛ1 επί 15 χρόνια και ακόμη να φεύγουν με σύνταξη στα 32 χρόνια υπηρεσίας σε βαθμό ΤΛ1.¹⁶⁹

Στην ουσία όπως περιγράφεται και στο παραπάνω παράθεμα το αποτέλεσμα της υποτίμησης της θέσης της προϊσταμένης, η οποία θα μπορούσε να παίρνει ανώτερο βαθμό ήταν ότι τραβούσε προς τα κάτω το σύνολο του κλάδου. Απέναντι σε αυτόν τον βαθμολογικό «φραγμό» ο σύλλογος των τηλεφωνητριών διεξήγαγε μόνιμο αγώνα. Ο αγώνας αυτός όμως πέρα από την μορφή διεκδικήσεων για την κατοχύρωση περισσότερων οργανικών θέσεων ΤΛ0, την μείωση του χρόνου περάσματος από τον έναν βαθμό στον άλλο, πήρε μια ακόμα μορφή. Έγινε αγώνας υπεράσπισης του έργου και της αξίας της προϊσταμένης.

Στην ενότητα του δεύτερου κεφαλαίου με τίτλο «επιτήρηση και τιμωρία» αναπτύχθηκε το πώς διαμορφώθηκε με τον χρόνο η εργασία των ανδρών εποπτών. Η αναβάθμιση των ανδρών εποπτών και η ένταση του ελέγχου εκ μέρους τους δεν δημιούργησε απλά εντάσεις μεταξύ αυτών και των τηλεφωνητριών, αλλά υποβάθμισε και τις αρμοδιότητες των προϊσταμένων τηλεφωνητριών :

«Το πέρασμα του επόπτου από το κυρίως έργο του, το επιτελικό, στο έργο της εποπτείας είχε και άλλες συνέπειες. Το έργο της εποπτείας των τηλεφωνητριών ήταν πάντοτε κύριο έργο της τηλεφωνήτριας. Η παρουσία στο χώρο της του επόπτου με την νέα του ιδιότητα, είχε σαν αποτέλεσμα να της αφαιρεθούν σιγά-σιγά όλες οι αρμοδιότητες, η πρωτοβουλία και η ευθύνη της εποπτείας και να περιορισθή στο ρόλο του βοηθού επόπτου, επιστάτου πια, στις τηλεφωνήτριες. Φυσικά δεν είναι μόνο αυτό. Είναι ανυπόφορο για το προσωπικό όταν παρουσία του επιπλήττουν τις προϊστάμενες κατά τρόπον εξευτελιστικό για την θέση που κατέχουν στην ιεραρχία των

¹⁶⁹ «Δύο χρόνια γεμάτα με αγώνες ο απολογισμός της διετίας που πέρασε» » Αναγέννησις, επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών Απρίλιος-Μάιος 1966, αριθ. Φύλλου 11 σελ. 3

τηλεφωνητριών. *Ακόμα ο παραγκωνισμός της προϊσταμένης-τηλεφωνήτριας η αχρήστευση της, σαν παράγοντος εποπτείας, στερεί τον Οργανισμό από έναν πολύτιμο συντελεστή του έργου του.»¹⁷⁰*

Στο σημείο αυτό διαμορφώνεται ένα ερώτημα, ποιος είναι ο λόγος που ένα σωματείο το οποίο εντασσόταν σε ένα πλαίσιο ανεξάρτητης και όχι εργοδοτικής δράσης αισθανόταν την ανάγκη να υπερασπιστεί τους προϊσταμένους των εργαζομένων; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα μπορεί να δοθεί μόνο αν μελετήσουμε το συγκεκριμένο ζήτημα υπό την οπτική του φύλου.

Στο πρόσωπό της προϊσταμένης σε αντίθεση με τον επόπτη, οι τηλεφωνήτριες έβλεπαν την δυνατότητα της ανοδικής τους κίνησης στην ιεραρχία. Η υποβάθμιση της προϊσταμένης τηλεφωνήτριας στην ουσία αποτελούσε μια περαιτέρω υποβάθμιση της δυνατότητας οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης κάθε τηλεφωνήτριας. Εξάλλου για την γυναίκα υπάλληλο στην εποχή που μελετάμε, αλλά σε μεγάλο βαθμό και σήμερα το φύλο της αποτελεί επαρκή λόγο να μην εξελίσσεται στην ιεραρχία..

Τα παραπάνω φωτίζουν τους λόγους για τους οποίους απουσίαζε από την δράση του συλλόγου μια κριτική στο έργο της προϊσταμένης, ενώ αντίθετα μόνιμα παρουσιάζονταν τα προβλήματα που δημιουργούσε η δράση των ανδρών εποπτών.

Στο πρόσωπο των προϊσταμένων οι τηλεφωνήτριες δεν έβλεπαν μόνο την δυνατότητα της ανοδικής τους πορείας, αλλά ταυτίζονταν μαζί τους λόγω και του κοινού παρελθόντος στην εργασία :

«Οι προϊστάμενες τηλεφωνήτριες δούλεψαν στον μεταλλάκτη φορώντας το ακουστικό ολόκληρα χρόνια κουράστηκαν , μόχθησαν πέρασαν από τον έλεγχο- δείγμα ότι γνωρίζουνε την δουλειά σε όλες τις λεπτομέρειες – και αφού εκτιμήθηκαν οι γνώσεις τους, η πείρα τους, οι ικανότητες τους γενικά, τοποθετήθηκαν στη θέση της προϊσταμένης. Ακριβώς όμως αυτή η πολύτιμη προσωπική τους πείρα δεν τους

¹⁷⁰ «Συνθήκες εργασίας τηλεφωνητριών»1967, ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων.
http://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles_aski/005.04.019.026.383.00003-19.pdf (τ.π 9/1/2022)

επιτρέπει να γίνονται αστυνομικοί στις άλλες συναδέλφους μετρώντας τις γουλιές νερού που θα πιούν και τον χρόνο απασχόλησης τους στην τουαλέτα.»¹⁷¹

Αυτή η κοινή βιωμένη εμπειρία, έπαιξε επίσης τον ρόλο της στο να γίνει η υποστήριξη της προϊσταμένης ένα ιδιότυπο συνδικαλιστικό όχημα για την υπεράσπιση της δυνατότητας εξέλιξης της τηλεφωνήτριας, και το σπάσιμο της γυάλινης οροφής.

3.5 Σώματα σε φθορά

Ο σύλλογος των τηλεφωνητριών στο πλαίσιο των διεκδικήσεών του επανάφερε συνεχώς στον δημόσιο λόγο την εικόνα του σώματος των τηλεφωνητριών ως ενός υποκειμένου που βρίσκεται έκθετο στην φθορά της εργασίας του. Με αυτό τον τρόπο η υγεία της τηλεφωνήτριας γίνεται σημείο πολιτικής αντιπαράθεσης.

Βέβαια το ενδιαφέρον για το σώμα και την υγεία της τηλεφωνήτριας προϋπάρχει της ίδρυσης του σωματείου. Ειδικά την δεκαετία του 1950, το φαινόμενο των συνεχών λιποθυμιών έστρεψε την προσοχή της διοίκησής του Ο.Τ.Ε., γιατρών και της κυβέρνησης στην μελέτη των επιπτώσεων της εργασίας των τηλεφωνητριών στην υγεία τους.

Το 1955, έτος αρκετών λιποθυμιών, μετά από εισαγγελική εντολή υπήρξε αιφνίδια επίσκεψη στον Ο.Τ.Ε. της ιατροδικαστικής υπηρεσίας, ώστε να εξακριβώσει τα αιτία των λιποθυμιών.¹⁷² Ο ιατροδικαστής, ο οποίος επισκέφτηκε τον χώρο, εκτίμησε ότι δεν υπήρχε κανένα ζήτημα με τον χώρο εργασίας και ότι ο αερισμός του ήταν εξαιρετικός, καθώς διέθετε μέχρι και σύστημα κλιματισμού. Διαπίστωσε επίσης ότι δεν υπήρχαν αναθυμιάσεις από τα μηχανήματα. Περαιτέρω εκτίμησε ότι για να έχει μια καλύτερη εικόνα θα πρέπει να γίνει χημική ανάλυση του αέρα της αίθουσας, αλλά είναι πολύ πιθανόν οι λιποθυμίες να «είναι και φυσιολογικαι της μιας ακολουθούσης της εκ... συμπάθειας την άλλην».¹⁷³

¹⁷¹ «Προϊστάμενες και επόπτες» *Αναγέννησις, επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών*, Ιούλιος-Αύγουστος 1965 αριθ. φύλλου 4-5, σελ.1

¹⁷² Χρ. Οικονόμου «Διάτι λιποθυμούν αι τηλεφωνήτριαι;» *Εμπρός* 29/10/1955.

¹⁷³ Στο ίδιο

Την ίδια εκτίμηση υιοθετούσε διαχρονικά και η διοίκηση του Ο.Τ.Ε, τόσο το 1955¹⁷⁴ όσο και μετέπειτα. Έτσι παραδείγματος χάριν τον Νοέμβριο του 1966 όταν το ζήτημα ξαναβρίσκεται στην επικαιρότητα ο Βουλευτής της ΕΔΑ Β. Νεφελούδης κατέθεσε ερώτημα για το κατά πόσο έχουν ληφθεί μέτρα για την αποτροπή νέων λιποθυμιών.¹⁷⁵ Στην ερώτηση του βουλευτή απάντησε ο υφυπουργός Συγκοινωνιών κ. Δενδρινός λέγοντας ότι :

«Απέστειλε προσφάτως εις το εξωτερικόν τον κ. Γ Καβουνίδην με σκοπόν να μελετήση τας συνθήκας εργασίας των τηλεφωνητριών εις ξένας μεγαλουπόλεις. Είς έκθεσιν του ο κ. Καβουνίδης ανέφερεν ότι οι όροι εργασίας των τηλεφωνητριών είναι ευνοϊκότεροι εις την Ελλάδα και ο χώρος κατά κυβικόν μέτρον μεγαλύτερος από άλλας χώρας. Αι τηλεφωνήτριαι είπεν εργάζονται μόνον 5^{1/2} ώρας εις την χώραν μας και μάλιστα με συνεχές ωράριον εν αντιθέσει με άλλας χώρας , εις τας οποίας το κατώτατον ωράριον ημερησίως είναι 6 ώραι. Λιποθυμίας συνέχισε σημειούνται και εις το εξωτερικόν, αλλά τούτο όπως και εις την Ελλάδα, συμβαίνει μόνον εις τας γυναίκας.»¹⁷⁶

Το ζήτημα των λιποθυμιών και η αντίληψη της διοίκησης του ΟΤΕ γύρω από αυτές, δεν παρατέθηκαν στην παρούσα ενότητα ώστε να αναπτυχθεί μια αντιπαράθεση για το κατά πόσο η οπτική της διοίκησης ή των τηλεφωνητριών βρισκόταν πιο κοντά στην «αλήθεια».¹⁷⁷ Παρατέθηκαν όμως για να δούμε το πώς τα

¹⁷⁴ « Διατί παρατηρούνται ομαδικά λιποθυμίας υπό οιασδήποτε καιρικής συνθήκας; Μήπως η αίθουσα όπου εργάζονται αι 90 περίπου τηλεφωνήτριαι, είναι μικρή εις μέγεθος εν αναλογία προς τον αριθμόν των εργαζομένων εις αυτήν; Είς το πρώτον αυτό ερώτημα οι αρμόδιοι του ΟΤΕ απαντούν αρνητικώς. Λέγεται μάλιστα ότι και οι αναλάβοντες την σχετικήν έρευναν ειδικοί ευρίσκουν την αίθουσα, όπου εργάζονται αι 90 τηλεφωνήτριαι εις κάθε εξάωρον βάρδια υπερδιπλασίαν της κανονικής.» Στο ίδιο.

¹⁷⁵ «Οι όροι εργασίας των τηλεφωνητριών» *Ελευθερία*, 30/11/1966.

¹⁷⁶ Στο ίδιο.

¹⁷⁷ Τα στοιχεία βέβαια, από τους ίδιους τους ισολογισμούς του ΟΤΕ δείχνουν μια τριπλάσια νοσηρότητα στο γυναικείο προσωπικό σε σχέση με τους άνδρες. Η μεγάλη αυτή διαφορά δεν μπορεί να ερμηνευτεί απλά με όρους τυχαιότητας καθώς αυτή είναι μόνιμη στα έτη 1958-1964 με ελάχιστες διαφοροποιήσεις. Επιπλέον η διαφορά αυτή δεν μπορεί να εξηγηθεί και με «βιολογικούς όρους». Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη τις περιγραφές του συλλόγου των τηλεφωνητριών για τις συνθήκες εργασίας τους και τους χώρους, όπως τέλος και τις επιστημονικές μελέτες που οι ίδιες καταθέτουν, είναι φανερό ότι οι λιποθυμίες είχαν ενδογενή αίτια στις συνθήκες εργασίας τους. Για τα ποσοστά νοσηρότητας στο : *Έκθεσις επί του ισολογισμού & των πεπραγμένων του Οργανισμού Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α. Ε.*, από το έτος 1958 έως το 1964. Για τις επιστημονικές απόψεις που καταθέτει ο ίδιος ο σύλλογος τηλεφωνητριών στο : *Συνθήκες εργασίας τηλεφωνητριών 1967*, ΑΣΚΙ, Αρχείο γυναικείων οργανώσεων. http://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles_aski/005.04.019.026.383.00003-7.pdf (τ.π 9/1/2022)

εργαζόμενα σώματα των τηλεφωνητριών, οι συνθήκες και ο χώρος εργασίας τους μετατράπηκαν σε πεδίο μελέτης γύρω από το οποίο παράγονταν και διαφορετικές εκτιμήσεις, απαντήσεις και πολιτικές διαχείρισης τους.

Ενδιαφέρον και άξιο σχολιασμού είναι και το τέλος του παραθέματος που προηγήθηκε. Αρχικά η γνώση των καταστάσεων του εξωτερικού εμφανίζεται για ακόμη μια φορά, ενώ έπειτα η αναφορά στο γεγονός ότι οι λιποθυμίες τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα συμβαίνουν μόνο στις γυναίκες αποτελούσε ακόμα μια προσπάθειά αυτές να θεωρηθούν ως μια γυναικεία αδυναμία η υποβολή.

Για την πλευρά της διοίκησης του οργανισμού και της κυβέρνησης, το ενδιαφέρον για το εργαζόμενο σώμα της τηλεφωνήτριας ξεκινούσε από τον στόχο του περαιτέρω ελέγχου του. Στον αντίποδα αυτού, οι τηλεφωνήτριες, παρήγαγαν και αυτές λόγο γύρω από την τραχιά φύση του επαγγέλματος και τις επιπτώσεις του στην υγεία τους, έναν λόγο που κατέληγε και σε αιτήματα και διεκδικήσεις σχετικά με την αναγνώριση αυτής της βαριάς και ανθυγιεινής φύσης της εργασίας τους.

Στην δεδομένη ιστορική συγκυρία μάλιστα στην οποία τοποθετούταν αυτή η διεκδίκηση δεν αποτελούσε απλά έναν κλαδικό πολιτικό αγώνα, αλλά πολύ περισσότερο εντασσόταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διεκδικήσεων που συνοδευόταν από την ελπίδα μιας βελτιωμένης κοινωνικής πολιτικής συνολικά στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.¹⁷⁸

Πέρα όμως από την προαναφερόμενη ελπίδα, η συνεχόμενη επαναφορά στον δημόσιο λόγο των προβλημάτων που συναντούσε μια τηλεφωνήτρια στην εργασία της εξυπηρετούσε και μια ακόμη λειτουργία. Η Δήμητρα Λαμπροπούλου μιλώντας για τους οικοδόμους γράφει *«εάν, δηλαδή, τοποθετημένη στην κλίμακα των κυρίαρχων κοινωνικών ιεραρχήσεων, η οικοδομική εργασία ήταν υποτιμημένη ακριβώς λόγω της τραχιάς φύσης της, ενταγμένη στο διεκδικητικό λόγο περί κοινωνικής πολιτικής αποκτούσε αξία ακριβώς λόγω αυτής της φύσης. Το πρόσημο τώρα άλλαξε : τη θέση του αρνητικά προσδιορισμένου ανειδίκευτου, βάνουσου χειρωνακτικού επαγγέλματος*

¹⁷⁸ Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα 1950-1967*. Βιβλιόγραμμα Αθήνα 2009, σελ. 310

έπαιρνε, στο πλαίσιο του λόγου αυτού, το βαρύ και ανθυγιεινό, και επομένως άξιο ειδικής μέριμνας επάγγελμα»¹⁷⁹.

Το ερμηνευτικό αυτό πλαίσιο παρότι συγκροτήθηκε για να εξηγήσει την συλλογική δράση μιας άλλης ομάδας εργαζομένων, στην πραγματικότητα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί αυτούσιο και για την περίπτωση των τηλεφωνητριών. Μια μικρή προσθήκη όμως θα ήταν αναγκαία. Αν οι οικοδόμοι είχαν να αντιμετωπίσουν την υποβάθμιση της εργασίας τους λόγω της τραχιάς της φύσης, οι τηλεφωνήτριες αντιμετώπιζαν μια διπλή υποβάθμιση που σχετίζεται τόσο με την επίπονη φύση της εργασίας τους, όσο και με τις αντιλήψεις περί της γυναικείας εργασίας ως μίας εργασίας εκ «φύσεως» υποτιμημένης.

Οι τηλεφωνήτριες μέσω της συλλογικής δράσης τους μετέτρεψαν την επίπονη και φθοροποιό για το σώμα φύση του επαγγέλματος¹⁸⁰, από τον λόγο υποτίμησης του σε όπλο για την διεκδίκηση περισσότερων δικαιωμάτων πάνω στην εργασία στην ασφάλεια στην υγεία. Οι αγώνες για το ρεπό¹⁸¹, για το βωρο, για την δυνατότητα σύνταξης στην 15ετία, όλοι συνδέονταν με την επίπονη και δύσκολη φύση της εργασίας.

Ο σύλλογος των τηλεφωνητριών ιδρύθηκε λοιπόν εντός ενός πλαισίου όξυνσης των κοινωνικών και πολιτικών αντιπαραθέσεων. Παράλληλα με αυτό το πλαίσιο, είχε να αντιμετωπίσει και μια σειρά ειδικών ζητημάτων που σχετίζονταν με τις συνθήκες εργασίας των τηλεφωνητριών οι οποίες όπως αναπτύχθηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο βρίσκονταν αρκετά μακριά από να χαρακτηριστούν ως «ιδανικές».

¹⁷⁹ Στο ίδιο σελ. 314

¹⁸⁰ Στην ιστορική εξέλιξη η εργασία στα τηλεφωνικά κέντρα δεν ταυτιζόταν πάντα με κινδύνους για την σωματική ακεραιότητα. Εξάλλου όπως αναδείχθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, η «άκοπη» φύση του επαγγέλματος ήταν ένα από τα βασικά επιχειρήματα που χρησιμοποίησε η Καλιρρόη Παρρέν για να υποστηρίξει την ανάγκη η τηλεφωνία να γίνει γυναικεία υπόθεση.

¹⁸¹ Ενδεικτικά παραδείγματα χάριν για το ρεπό έγραφαν στην εφημερίδα του συλλόγου: «*Το Δ.Σ στηριζόμενο στο γεγονός ότι παλαιότερα το Κέντρο Αθηνών το ρεπό ήταν 30' στηριζόμενο στις γνωματεύσεις των επιστημόνων που ασχολήθηκαν με το έργο της Τηλ)τριας επ ευκαιρία των λιποθυμιών στο ΥΤΚΑ στηριζόμενο στα δεδομένα του εξωτερικού εζήτησε 30' ρεπό για όλες τις τηλεφωνήτριες.*» στο «*Δύο χρόνια γεμάτα με αγώνες ο απολογισμός της διετίας που πέρασε*» » *Αναγέννησις, επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών* Απρίλιος-Μάϊος 1966, αριθ. Φύλλου 11 σελ. 3

Στο κεφάλαιο που προηγήθηκε δεν δόθηκε βάρος στην καταγραφή των επιμέρους κινητοποιήσεων, απεργιών και κατακτήσεων αλλά στην ανάδειξη του γενικού πλαισίου πάλης. Είναι προφανές ότι η δράση του συλλόγου είχε και άλλες πλευρές αλλά τόσο για την οικονομία της παρούσας εργασίας, όσο και λόγω των περιοριστικών ορίων που θέτει το διαθέσιμο υλικό στα ζητήματα που αναφέρθηκαν στις προηγούμενες ενότητες και τα οποία κατά την γνώμη μου αποτέλεσαν και τις σημαντικότερες πλευρές της δράσης του συλλόγου.

4. Επίλογος

Η ανάλυση που προηγήθηκε ξεκίνησε από το 1888 παρουσιάζοντας το πρώτο κείμενο στην *Εφημερίδα των Κυρίων* που αφορούσε την γυναικεία εργασία στις τηλεπικοινωνίες, συνέχισε επικεντρωνόμενη στην δεκαετία του 1920 και του 1930 για να αναδείξει την διαδικασία θηλυκοποίησης της εργασίας στην τηλεφωνία και ολοκληρώθηκε με την ανάδειξη των συνθηκών εργασίας των τηλεφωνητριών και της συνδικαλιστικής τους οργάνωσης με υλικό προερχόμενο κυρίως από την δεκαετία του 1960 και του 1970.

Μέσω κυρίως της παράθεσης πηγών από την *Εφημερίδα των Κυρίων* και από εφημερίδες της εποχής επιχείρησα να αποδείξω ότι η θηλυκοποίηση της εργασίας στην τηλεφωνία δεν συντελέστηκε αυτόματα αλλά αποτέλεσε μια διαδικασία. Σε μεγάλο βαθμό παρουσιάστηκε ο τριπλός χαρακτήρας αυτής της διαδικασίας. Γυναίκες, κράτος και οι τεχνοκράτες των τηλεπικοινωνιών εκφράζοντας ο καθείς διαφορετικά συμφέροντα και οπτικές παίζουν ρόλο σε αυτή την διαδικασία, η οποία όπως τουλάχιστον προσπάθησα να αποδείξω, αν και τυπικά παίρνει σάρκα και οστά με τον νόμο του 1908 δεν ολοκληρώνεται τότε αλλά περνάει μέσα από κύκλους πολιτικών και ιδεολογικών συγκρούσεων ανάμεσα σε κράτος, γυναικείες συσσωματώσεις και ευρύτερες ανδρικές συσσωματώσεις τουλάχιστον μέχρι και την δεκαετία του 1930.

Η μελέτη της διεθνούς βιβλιογραφίας που σχετίζεται με τις γυναίκες στην τηλεφωνία ανέδειξε πολλά κοινά στοιχεία με την ελληνική περίπτωση. Έτσι παρά το γεγονός ότι στην Ελλάδα η διαδικασία θηλυκοποίησης της εργασίας στην τηλεφωνία πραγματοποιήθηκε σχεδόν μια 20ετία μετά τα παραδείγματα των Η.Π.Α, της Γαλλίας και του Κανάδα, τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της διαδικασίας είναι μάλλον κοινά.

Αρχικά σε όλες τις περιπτώσεις οι θέσεις των τηλεφωνητών δεν ήταν εξαρχής γυναικείες θέσεις αλλά έγιναν με την πάροδο του χρόνου. Έπειτα η ανάπτυξη της τηλεφωνίας βασίστηκε στην φθηνή γυναικεία εργασία, ενώ τέλος το μοντέλο οργάνωσης της τηλεφωνίας προσομοίαζε σε όλες αυτές τις περιπτώσεις σε ένα βιομηχανικό μοντέλο.

Η είσοδος λοιπόν των γυναικών στην μισθωτή εργασία στον κλάδο της τηλεφωνίας θα φέρει σημαντικές αλλαγές στην θέση τους, καθώς παρά τα εμπόδια τα οποία συναντούν, τους δίνει την δυνατότητα να ξεφύγουν από την οικονομική τους εξάρτηση. Όμως το γεγονός αυτό δεν ανατρέπει τον βασικό κοινωνικό προσδιορισμό τους, ο οποίος ορίζεται από την θέση τους εντός της πατριαρχικής κοινωνίας. Αυτός λοιπόν ο καθορισμός μετατρέπει εξαρχής την μισθωτή εργασία των γυναικών σε εργασία κατώτερη από την ανδρική. Με βάση αυτόν τον καθορισμό παρουσιάζεται το φαινόμενο, οι εργασίες οι οποίες υποτιμούνται να αποκτούν αμιγώς γυναικείο χαρακτήρα.

Μάλιστα παρά το γεγονός ότι ο θεωρητικός λόγος γύρω από τις νέες τεχνολογίες και την τηλεφωνία ήταν θετικός στο σύνολο σχεδόν του δημόσιου λόγου, αυτό δεν αποτυπώθηκε και στην αντιμετώπιση του εργατικού δυναμικού που διεκπεραίωνε αυτές τις υπηρεσίες δηλαδή τις τηλεφωνήτριες, των οποίων η εργασία παρέμεινε υποβαθμισμένη.

Αναφερόμενη στα χαρακτηριστικά της εργασίας των γυναικών στον δημόσιο τομέα η Έφη Αβδελά έγραφε ότι αυτή χαρακτηρίζεται από: *«χαμηλότερο συνολικό οικονομικό κόστος, πού οφείλεται αφενός στην πρόσληψη νέων γυναικών υπαλλήλων πάντα στις ίδιες χαμηλές 'ιεραρχικές βαθμίδες και αφετέρου στην περιορισμένη βαθμολογική και μισθολογική τους εξέλιξη, και — μεγαλύτερη απόδοση εργασίας, πού*

οφείλεται στην εξειδίκευση της απασχόλησης τους, Όπου υπάρχει, στον επαναληπτικό και μονότονο χαρακτήρα της, άλλα και στις απειλές που τη βαραίνουν.¹⁸²

Σε μεγάλο βαθμό το δεύτερο κεφάλαιο επιβεβαιώνει την γενική παρατήρηση της Ε. Αβδελά για τις συνθήκες εργασίας των γυναικών στο δημόσιο. Υπάρχει βέβαια μια ιδιαιτερότητα στην περίπτωση των τηλεφωνητριών και αυτή βρίσκεται στην άμεση σχέση τους με τις μηχανές και στην πιο βιομηχανική φύση της εργασίας τους από αντίστοιχες εργασίες υπηρεσιών που μπορεί να είχαν αναλάβει οι γυναίκες στο πλαίσιο του δημόσιου τομέα (π.χ δακτυλογράφοι, ενσημοπωλήτριες κ.τ.λ).

Ο μαζικός ενιαίος και γεμάτος μηχανές χώρος εργασίας των τηλεφωνητριών που θύμιζε εργοστάσιο, σίγουρα δεν είναι μια εικόνα την οποία την συναντάμε και σε άλλες γυναικείες ειδικότητες στο πλαίσιο του δημοσίου τομέα.¹⁸³

Αλλά όπως προσπάθησα να παρουσιάσω η προσομοίωση με το εργοστάσιο και η επίδραση των ιδεών της επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας όπως αυτές αποτυπώθηκαν στην αντίληψη γύρω από την οργάνωση των δουλειών γραφείου (τριτογενή τομέα) δεν αφορούσε μόνο τον χώρο εργασίας, αλλά και την ίδια την ένταση και την οργάνωση της εργασίας. Στον βαθμό που η εκτίμηση μου αυτή προσεγγίζει την πραγματικότητα οι τηλεφωνήτριες αποτελούν έναν από τους πρώτους κλάδους στον λεγόμενο τριτογενή τομέα των υπηρεσιών, του οποίου η εργασία εκμηχανίστηκε..

Στο δεύτερο κεφάλαιο πέρα όμως από τον χώρο και την ένταση της εργασίας των τηλεφωνητριών αναπτύχθηκε και ο τρόπος με τον οποίο δομήθηκε ο έλεγχος της εργασίας των τηλεφωνητριών. Υποστηρίζω λοιπόν ότι ο έλεγχος πάνω στις τηλεφωνήτριες έχει κατεξοχήν έμφυλα χαρακτηριστικά. Δεν ήταν αποτέλεσμα απλά

¹⁸² ΑΒΔΕΛΑ, Ε. (1987), «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα.» *Μνήμων*, 11, σελ 234-246 <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/8301/8413> (τ.π 9/1/2022)

¹⁸³ Στον ιδιωτικό τομέα οι γυναίκες εργάζονταν από χρόνια στην βιομηχανία, χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των γυναικών στην βιομηχανία Ρετσίνα. Βλέπε Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία, Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.

μια τυπικής εκδοχής ιεραρχίας, αλλά ο παράγοντας φύλο παίζει ουσιαστικό ρόλο σε αυτή την διαδικασία.

Αυτή η εκτίμηση στηρίζεται στο πραγματολογικό υλικό που δείχνει ότι οι γυναίκες αποτελούσαν τις πιο τιμωρημένες υπαλλήλους του Ο.Τ.Ε ενώ παράλληλα βρισκόταν μόνιμα υπό το βλέμμα του άνδρα επόπτη.

Στο τελευταίο κεφάλαιο πραγματεύθηκα το ζήτημα της συνδικαλιστικής οργάνωσης των τηλεφωνητριών. Ο σύλλογος των τηλεφωνητριών συγκροτείται σε μια περίοδο έντονου κοινωνικού αναβρασμού, δρα εντός αυτής και υφίσταται μέχρι και το 1967 και τον ερχομό της στρατιωτικής δικτατορίας για να επαναλειτουργήσει στην Μεταπολίτευση.

Η συγκρότηση του συλλόγου υποστήριξα ότι ήταν αποτέλεσμα ενός συνόλου αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων. Στην πραγματικότητα φαίνεται ότι όσο εδραιωνόταν η γυναικεία παρουσία στην τηλεφωνία και μαζικοποιούνταν τόσο γίνονταν αντιληπτά τα όρια που τους επιβάλλονταν εντός της εργασίας τους λόγω του φύλου τους και στα οποία προσέκρουαν όμως οι ανάγκες τους. Αυτή η κατανόηση άρχισε να γεννά και την ανάγκη για την συλλογική αυτόνομη γυναικεία δράση.

Αυτό το πλαίσιο γέννησε και έναν συνδικαλισμό που έθετε στο επίκεντρο τα γυναικεία θέματα. Η προστασία της μητρότητας, η δυνατότητα για ανέλιξη, η προστασία της δυνατότητας συνταξιοδότησης στην 15ετία, είναι από τους πιο βασικούς στόχους δράσης και πάλης του συλλόγου των τηλεφωνητριών.

Εντούτοις η δράση του συλλόγου κάνει και κάτι ακόμα, ξαναφέρει στο προσκήνιο το σώμα της γυναίκας ως ένα σώμα το οποίο υφίσταται την φθορά που του επιβάλλουν οι συνθήκες της εργασίας του. Για να το πετύχει αυτό επαναπροσδιορίζει την φύση του επαγγέλματος, καθιστώντας σαφές ότι η εικόνα της άκοπης εργασίας όπως τουλάχιστον αυτή πρωτοπαρουσιαζόταν στην *Εφημερίδα των Κυριών* στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, καθόλου κοντά δεν βρισκόταν με την πραγματικότητα.

Ο συνδικαλισμός λοιπόν για τις τηλεφωνήτριες φαίνεται να είναι μια μετασχηματιστική διαδικασία. Μετασχηματίζει τις δυνατότητες και τις προσδοκίες ανόδου στο πλαίσιο της ιεραρχίας του οργανισμού.

Πέρα όμως από συμπεράσματα, κάθε μελέτη ανοίγει και νέα ερωτήματα. Μπορούμε, άραγε, να δούμε τον συνδικαλισμό στις τηλεφωνήτριες αλλά και ευρύτερα σε άλλες γυναικείες επαγγελματικές ομάδες ως μια διαδικασία μετασχηματισμών και πάνω στο ίδιο το φύλο; Κατά πόσο η εμπειρία δηλαδή της ανεξάρτητης συνδικαλιστικής δράσης των γυναικών επιδρά στις αντιλήψεις τους για το φύλο;

Στο τελευταίο φύλλο της εφημερίδας του συλλόγου των τηλεφωνητριών στην πρώτη περίοδο λειτουργίας του (λίγες μέρες μετά εγκαθιδρύθηκε η χούντα) σε ένα επώνυμο άρθρο το οποίο υπογράφεται από μια κυρία με το όνομα Μαίρη Μανωλέμη γραφόταν:

«Γνωρίζει τις αδυναμίες της και προσπαθεί συνεχώς να τις εξουδετερώνη ώστε να μην μπορούν οι άλλοι όσο και αν χρησιμοποιούν μεγεθυντικό φακό να τις διακρίνουν. Γιατί ας μη κρύβονται σαν την στρουθοκάμηλο οι κύριοι Αδαμ, την παραμικρή αδυναμία της Ένας αγωνίζονται να την μετατρέψουν σε ογκόλιθο για να την εξουθενώσουν. Εκείνη όμως ακολουθεί το δρόμο που χάραξε με θαυμαστή συνέπεια και αντοχή γιατί τούτο κυριαρχεί στην σκέψη της , στη διάθεσή της , στις ενέργειές της ν' αναδημιουργήση το φύλλο της, να κλείση μαζί της και οι άλλοι, στο χρονοντούλαπο τη γυναίκα των παππούδων μας των πατέρων μας. Προσπαθεί να δώσει ζωή στο ιδανικό της μια γυναίκα με ενδιαφέροντα και δράση σε κάθε τομέα ζωής στη γυναίκα του σήμερα.» ¹⁸⁴

Είναι προφανές ότι ένα μικρό απόσπασμα ενός από τα εκατοντάδες άρθρα στην εφημερίδα του συλλόγου δεν είναι επαρκές για να στοιχειοθετήσουμε και να αναπτύξουμε μια συζήτηση για το κατά πόσο ο γυναικείος συνδικαλισμός των τηλεφωνητριών έπαιξε έναν ευρύτερο ρόλο και σε αυτό που στο προαναφερθέν απόσπασμα περιγράφεται ως αναδημιουργία του φύλου. Εξάλλου γι' αυτό τίθεται ως ένα ανοιχτό ερώτημα προς διερεύνηση. Αλλά σίγουρα μια συζήτηση γύρω από την ανασηματοδότηση του φύλου στην Ελλάδα του 1967 δεν θα μπορούσε να μην μας τραβήξει την προσοχή.

¹⁸⁴ «Στην 8 Μαρτίου» Αναγέννησις , επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών, Φεβρουάριος -Μάρτιος 1965 αριθ. Φύλλου 15

Συνοψίζοντας, υποστηρίζω ότι βλέποντας την ιστορία των τηλεφωνητριών μια ιστορία της εργασίας και του εργατικού κινήματος από τη σκοπιά του φύλου, στην πραγματικότητα εμφανίζονται στον ερευνητή νέα ερωτήματα τα οποία μπορούν να ανατρέψουν συνολικά οπτικές που αφορούν τον τρόπο συγκρότησης μιας εργατικής κοινότητας. Η συμπερίληψη του φύλου στην ιστορική έρευνα δεν αποτελεί απλά ένα κομμάτι στο παζλ της «Ιστορίας» αλλά μπορεί και να την αλλάξει ολότελα. Ελπίζω η παρούσα εργασία να πρόσθεσε από την πλευρά της το λιθαράκι της σε αυτή την αλλαγή.

5.Πηγές -Βιβλιογραφία

ΠΗΓΕΣ

Αδημοσίευτες

Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)

Δημοσιευμένες

Εφημερίδα της κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος,

Ο.Τ.Ε Εκθεσις επί του ισολογισμού & των πεπραγμένων του Οργανισμού
Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α. Ε. έτους
1958-1959-1969-1961-1962-1963-1964.. Αθήνα:

Ημερήσιος Τύπος

Ελευθερία (1944-1967)

Εμπρός(1896-1967)

Μακεδονία 1911-1967)

Σκριπ (1893-1963)

Συνδικαλιστικός Τύπος

Αναγέννησις: επίσημον όργανον Πανελληνίου Συλλόγου Τηλεφωνητριών ΟΤΕ. Αθήνα
(1964-1967) (εκδιδόταν από τον Πανελλήνιο Σύλλογο Τηλεφωνητριών ΟΤΕ

Εφημερίς των Τ.Τ.Τ. : Οργανον της Ομοσπονδίας των Τ.Τ.Τ. υπαλλήλων της Ελλάδος
(1927-1929) (εκδιδόταν από την Ομοσπονδία των Τ.Τ.Τ υπαλλήλων της Ελλάδος)

Περιοδικά.

Δελτίον Ελληνίδων (1910)

Δελτίον πληροφοριών του Ο.Τ.Ε. : περιοδικόν όργανον επαφής με το κοινόν / εκδιδόταν από το Γραφείου Τύπου του Ο. Τ. Ε. ; υπεύθυνος Ανδρ. Πάγκαλος (1960-1966)

Δεσμοί : μια έκδοσις ανθρωπίνων σχέσεων του προσωπικού του Ο.Τ.Ε. / διευθυντής Ανδρέας Πάγκαλος 1964 (4 τεύχη)

Εφημερίς των Κυριών εκδιδόταν από την Καλλιρόη Παρρέν

Βιβλιογραφία Ελληνική και μεταφρασμένη στα Ελληνικά/

Αβδελά, Ε. «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα.» *Μνήμων*, 11, 1987,σελ234-246

Αβδελά. Ε *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού, καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα , 1908-1955*,έκδοση Ίδρυμα Έρευνας και Παιδεία της εμπορικής τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1990 ,

Αβδελά.Ε «Φσικός Προορισμός και και ο ρόλος του κράτους :Μία πρόταση για την εργασία των γυναικών το 1940,» στο : *Ελλάδα του 40 : επιστημονικό συμπόσιο*, 19 και 20 Απριλίου 1991, Αθήνα Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας,[1993], σ. 125-152

Αβδελά ,Ε-Ψαρρά.Α (επιμ). *Σιωπηρές ιστορίες : γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*. Έκδοση Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997

Αβδελά, Ε «Το φύλο στην ιστορία. ελληνικές αναπαραστάσεις». *Μνήμων*, 19, 1997 225-232,

Αβδελά .Ε «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα΄», στο : *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Αθήνα : Βιβλιόραμα, 1999 - 2009, Τ. Β1, σ. 337-359.*

Αθανασίου Αθηνά(επιμ.), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική*, Έκδοση Νήσος, Αθήνα 2006.

Αθανασίου Αθήνα, *Ζωή στο όριο : δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική* ,Έκδοση Εκκρεμές , 2007

Αραποστάθης Στάθης, Παπανελοπούλου Φαίδρα , Τύμπας Τέλης (επιμ) *Τεχνολογία και κοινωνία στην Ελλάδα : μελέτες από την ιστορία της τεχνολογίας και τις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας* , Έκδοση Εκδοτική Αθηνών, 2015

Βαρίκα.,Ε *.Η εξέγερση των κυριών : η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Έκδοση Παπαζήσης., Αθήνα 2011

Braverman Harry ,*Εργασία και Μονοπωλιακό Κεφάλαιο Η Υποβάθμιση της Εργασίας στον Εικοστό Αιώνα τόμος*, Έκδοση Λέσχη Κατασκόπων 21αίωνα, 2005

Γκράμσι Αντόνιο ,*Αμερικανισμός και Φορντισμός τετράδιο 22*, Έκδοση Α/ΣΥΝΕΧΕΙΑ 1990. μετάφραση Ρούντι Ρινάλντι

Δεπούνη Λίλη, *Φορείς τειλορισμού στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία 2019., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών Τμήμα Μεθοδολογίας Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης και Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών.

Foucault michel. *Επιτήρηση και τιμωρία η γέννηση της φυλακής* , Έκδοση Ράππα , 2004 μετάφραση Καίτη Χατζηδήμου- Ιουλιέττα Ράλλη

Καλκάνη Αυδή Ίρις *Η επαγγελματικά εργαζόμενη Ελληνίδα*, Εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα 1978.

Καντσά Βενετία , Μουτάφη Βασιλική , Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (επιμ), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την Ιστορία*, Έκδοση Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011

Κουκουλές, Γιώργος Φ., *Το εργατικό κίνημα και ο μύθος του Σίσυφου (1964-1966)* Έκδοση Οδυσσέας, Αθήνα 1984

Κουκουλές , Γιώργος Φ, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος :εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας* Έκδοση Οδυσσέας, Αθήνα 1994

Καραμπάτσος Χρήστος . *Από το αυτοκίνητο "Μηχανή της Περιπέτειας" στο "Περίφημον Μηχάνημα" της σιγαροποιίας - Κρίσιμα επεισόδια από την ιστορία της τεχνολογίας στην Ελλάδα, 1900-1920.* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Σχολή Θετικών Επιστημών, Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, 2016..

Λάδης Φώντας (επιμ),*Από τις φρυκτωρίες στις δορυφορικές επικοινωνίες. ΟΤΕ ,μισός αιώνας ιστορίας.* Έκδοση Μνήμες, Αθήνα 1999

Λιάκος , Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου . Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών.* Εκδόση ΙΕΠΕΤΕ, Αθήνα 1993

Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οικοδόμοι , οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα 1950-1967* εκδόσεις ,Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009

Λιβιεράτος Δημήτρης, *Η κίνηση των 115 κοινωνικοί αγώνες 1962-1967*, Έκδοση Κουκκίδα , Αθήνα 2020

Νικολακόπουλος Ηλίας *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2003

Παζαρζή- Νίνα Ελένη, *Κοινωνικό φύλο, εργασία και κοινωνία* , Έκδοση DA VINCI , 2017

Παπαστεφανάκη Λήδα , *Εργασία τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940.* Έκδοση ΠΕΚ, 2009

Πορετσάνος Γιώργος *Ιστορία της επικοινωνίας συνδυασμένη με πολύπλευρη ιστορία μας.* Άγνωστη έκδοση, 1980

Ρεντέτζη Μαρία (επιμ) *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου* , Έκδοση Εκκρεμές , 2012

Σάλι Αλεξάντερ, « Γυναίκες τάξη και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830 και 1840. Ορισμένες σκέψεις για την συγγραφή μια φεμινιστικής ιστορίας,» στο Αβδελά ,Ε-Ψαρρά.Α (επιμ).*Σιωπηρές ιστορίες : γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση.* Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 231-284

Σεφεριάδης,Σεραφείμ. «Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο ελληνικός συνδικαλισμός πριν από τη δικτατορία (1962-1967).» Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης. Τόμος 12.1998 σελ'5-34

Σκανδάρας Δημήτρης ,*Ιστορική εξέλιξη των τηλεπικοινωνιών στη χώρας μας.* Έκδοση ΕΥΡΩΤΥΠ, Αθήνα 1991

Στρατηγάκη Μαρία, *Φύλο, εργασία, τεχνολογία,* Έκδοση Ο Πολίτης, Αθήνα 1997

Στρατηγάκη Μαρία *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής,* Έκδοση Μεταίχμιο ,Αθήνα 2007

Sara Mills *Κοινωνικό φύλο και ευγένεια,* Έκδοση Πατάκης,2008 μετάφραση Γκουτρομανίδου Παγώνα.

Τόμσον Ε.Π, *Χρόνος πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός* Εκδόσεις Νησίδες ,Θεσσαλονίκη 1983

Τύμπας Τέλης, Μεργούπη- Σαβαΐδου Ειρήνη (επιμ) *Ιστορίες της τεχνολογίας του εικοστού αιώνα : ηλεκτρικά αυτοκίνητα, ζύλινα αεροπλάνα, γαλλικοί αντιδραστήρες, γυναίκες υπολογιστές.* Έκδοση ΠΕΚ. 2013

Taylor Frederick W. *Scientific Management (Η επιστημονική οργάνωση της εργασίας)* Έκδοση Αντισχολείο , 2019

Χαντζαρούλα Ποθητή «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου» στο Καντσά Βενετία , Μουτάφη Βασιλική , Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (επιμ), *Μελέτες για το φύλο στην ανθρωπολογία και την Ιστορία,* Αλεξάνδρεια ,Αθήνα 2011..

Χατζηβασιλείου Ορέστης. *Συνδικαλισμός και κοινωνική αντίδραση (1947-1987).* Οδυσσεάς Αθήνα, 1987

Ξενόγλωσση

Avdela Efi & Psarra Angelica “Engendering ‘Greekness’: Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece”, *Mediterranean Historical Review*, 20:1, 2005, σελ.. 67-79,

Bain, Peter & Watson, Aileen & Mulvey, Gareth & Taylor, Phil & Gall, Gregor. “Taylorism, Targets and the Pursuit of Quantity and Quality by Call Centre Management.” *New Technology, Work and Employment* 17, 2002

Baldry C., Bain P., Taylor P. (1998) ‘Bright Satanic Offices’: Intensification, Control and Team Taylorism. In: Thompson P., Warhurst C. (eds) *Workplaces of the Future. Critical Perspectives on Work and Organisations*. Palgrave, London σελ. 163-183,

Chibois Jonathan, “The telephone operators of France’s Chamber of Deputies. Communication infrastructure and division of labor at the Palais Bourbon during the Third Republic”;, *Revue française de science politique*, 67, 2017 σελ..., 653-673.

Craik, K. J. W. (. Theory of the human operator in control systems; I. The operator as an engineering system. *British Journal of Psychology*, 38, σελ... 56–61 1947

Davies, Margery W. “Scientific Management in the Office.” *Woman’s Place Is at the Typewriter: Office Work and Office Workers, 1870-1930*, Temple University Press, 1982, σελ.. 97–128

Faue, Elizabeth. “Labor History on the Line.” *Reviews in American History*, vol. 31, no. 1, Johns Hopkins University Press, 2003 σελ. 80–86,

Frader, L. (1999). From Muscles to Nerves: Gender, “Race” and the Body at Work in France 1919–1939. *International Review of Social History*, 44 σελ. 123-147.

Kessler-Harris, Alice. *Women Have Always Worked: A Concise History*. Second edition. ed. University of Illinois Press

Lipartito, Kenneth. “When Women Were Switches: Technology, Work, and Gender in the Telephone Industry, 1890-1920.” *The American Historical Review* 99, no. 4 (1994): σελ. 1074–1111.

Martin, Michèle. “Feminisation of the Labour Process in the Communication Industry: The Case of the Telephone Operators, 1876-1904.” *Labour / Le Travail*, vol. 22, [*Canadian Committee on Labour History*, Athabasca University Press], 1988 σελ., 139–162,